ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 11 (1995)

Μια νέα πηγή ιστορίας: Οι βιογραφικές αναμνήσεις του μητροπολίτη Τραπεζούντας Χρύσανθου

Οδυσσέας Λαμψίδης

doi: 10.12681/deltiokms.56

Copyright © 2015, Οδυσσέας Λαμψίδης

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαμψίδης Ο. (1995). Μια νέα πηγή ιστορίας: Οι βιογραφικές αναμνήσεις του μητροπολίτη Τραπεζούντας Χρύσανθου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, *11*, 239–265. https://doi.org/10.12681/deltiokms.56

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 23/08/2025 08:35:26

ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ

ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΗΓΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ. ΟΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ

Παρουσίαση καὶ Ἀξιολόγηση

Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος 1881-1949. (Ἐπιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασούδη). Ἀθῆναι 1970.

[Οἱ *Ἀναμνήσεις* τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου, ὅταν τυπώθηκαν τὸ 1970, δυστυχῶς δὲν κυκλοφορήθηκαν ἀρκετά, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε σχεδὸν καθόλου. Ἡ πολιτικὴ τότε συγκυρία ἴσως δὲν εὐνοοῦσε τὴν κυκλοφορία παρόμοιων ἔργων. Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως καὶ ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου Γ. Ν. Τασούδης ἔστειλε κατὰ τὴν κρίση του ἀντίτυπα σὲ ὁρισμένους χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιζητήσει νὰ γραφεῖ στὰ περιοδικὰ καὶ στὶς ἐφημερίδες παρουσίαση ἢ καὶ κριτικὴ τῆς ἐκδόσεως. Τὴν ἄποψή μας αὐτὴ τὴ θεμελιώνουμε στὸ γεγονὸς ὅτι μόνο πολὺ λίγοι ἀπὸ πολλοὺς ποὺ θὰ ἤθελαν ἔγιναν κάτοχοι. Ἀκόμα περισσότερο. Τὸ βιβλίο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ ἐλάχιστους ἐρευνητὲς γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Χρυσάνθου καὶ τῆς ἐποχῆς του. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὁ Ἀ. Ἀλεξανδρῆς στὸ μελέτημά του, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 1918-1922: Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ τουρκικὴ ἀντίδραση» στὸ γενικότερο ἀπάνθισμα *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχή του*, Ἀθήνα 1980, σσ. 427(3)-474(50) καὶ ὁ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, Ἡ σύγχρονος Ἑλλάς*, τόμος πρῶτος *1920-1922*, σσ. 152-162. Καὶ οἱ δύο χρησιμοποίησαν πληροφορίες ἀπὸ τὶς *Ἀναμνήσεις* γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας στὰ χρόνια ἐκεῖνα, ἀλλὰ δὲν ἄντλησαν καὶ ἄλλες ἱστορικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὶς πάρα πολλὲς ποὺ χορηγεῖ ἡ ἔκδοση τῶν *Ἀναμνήσεων*. Στὸν τόμο ΙΕ΄ τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (*1913-1941*), σσ. 112-113 δὲ φαίνεται νὰ χρησιμοποιήθηκαν οὔτε οἱ *Ἀναμνήσεις* οὔτε καὶ μὲ ἀκρίβεια τὸ *Ὑπόμνημα* τοῦ Δ. Καθενιώτη, ποὺ καὶ τὰ δύο, ὅπως καὶ ἄλλα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Πόντου στὰ χρόνια αὐτά, δὲν ἀναγράφονται καὶ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, σσ. 517-518. (Στὴ σ. 113 δια-

βάζουμε: «Οἱ ἀπόψεις ὅμως τοῦ Βενιζέλου σχετικὰ μὲ τὸ ποντιακὸ ζήτημα, ποὺ σχηματίστηκαν μὲ βάση τὶς ἐκθέσεις τοῦ εἰδικοῦ στρατιωτικοῦ ἐκπροσώπου του στὸν Πόντο συνταγματάρχη Καθενιώτη, ὅπως ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς τὶς ἐξέφρασε καὶ σὲ δηλώσεις του πρὸς τὸν τύπο τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1919...». Παρατηροῦμε ὅτι τὸ *Ὑπόμνημα* Δ. Καθενιώτη ὑποβλήθηκε στὸ Βενιζέλο τὸν Ἰούνιο τοῦ 1920 καὶ ἔτσι ὁ Βενιζέλος τὸ 1919 δὲν ἔκανε τὶς προτάσεις του μὲ βάση τὶς ἀπόψεις τοῦ Καθενιώτη, ὅπως ἐκ παραδρομῆς γράφεται). Μὲ σκοπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ μητροπ. Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου μὲ κύρια πηγὴ τὶς *Ἀναμνήσεις* ἄρχισα τὴ δημοσίευση ἐρευνητικῶν μελετῶν: «Δημοτικιστὴς καὶ φίλος τοῦ Κωνσταντίνου Χατζόπουλου ὁ Μητροπολίτης Χρύσανθος, *Νέα Ἑστία*, τόμ. 137, τεῦχ. 1629 (1995), σσ. 661-668· «Συμπληρωματικὰ γιὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Χρύσανθο», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 138, τεῦχ. 1638 (1995), σσ. 1312-1313· «Γ. Σκληρὸς καὶ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Χρύσανθος Φιλιππίδης», *Τὰ Ἱστορικά*, τόμ. 12, τεῦχ. 23, Δεκέμβριος 1995, σσ. 351-368.

Μιὰ εὐρύτερη λοιπὸν ἀλλὰ καὶ συνοπτικὴ παρουσίαση καὶ ἀξιολόγηση τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ ἔργου τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου θὰ προσπαθήσει νὰ προσφέρει τὸ δημοσίευμα αὐτό. Θὰ ἐνυπάρχουν ἀπόψεις καὶ σκέψεις —λίγο αἱρετικὲς— γύρω ἀπὸ τὸ χωρὶς ὁριστικὴ ἀπάντηση ἐρώτημα πότε καὶ ποιὰ ἱστορία εἶναι ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικειμενική. Ἴσως οἱ σκέψεις αὐτὲς κριθοῦν ὑπερβολικὲς σὲ ἔκταση ἀπὸ μερικούς. Ὅμως τὶς κρίνουμε ἀναγκαῖες γιατὶ δὲν ὑπάρχουν σχετικὲς δημοσιεύσεις στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Ἡ Εἰσαγωγὴ τοῦ Γ. Κουρνούτου στὸ βιβλίο *Τὸ ἀπομνημόνευμα* (1953), σσ. 11-47, ἂν καὶ πολυσέλιδη, δὲ θέτει ἀλλὰ οὔτε καὶ λύνει ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζουν παρόμοια ἔργα. Νομίζουμε ὅτι εἶναι μιὰ ὀφειλόμενη ἀπόδοση χρέους καὶ πρὸς τὸν ἀπομνημονευματογράφο μητροπ. Χρύσανθο καὶ πρὸς τὴν ἱστορία καὶ τοῦ ἰδίου ἀλλὰ καὶ τῆς ἐποχῆς του].

I

Νὰ δεχθοῦμε στὴ σημερινὴ ἐποχὴ ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ γραφεῖ μὲ ἀπόλυτη ἀντικειμενικότητα μιὰ ἀφήγηση διαφόρων πράξεων, ἐνεργειῶν καὶ γεγονότων, αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ οὐτοπία ποὺ ἐφησυχάζει σὲ κάποιο βαθμὸ τὶς ἀμφιβολίες καὶ τὶς ἀμφισβητήσεις μας. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, γιὰ νὰ πείσουμε τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μας ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους, θέτουμε ὅρους καὶ προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ προσδοκώμενη καὶ —χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ γίνεται ἐφικτὴ— ἀπαραίτητη ἀντικειμενικότητα στὴν ἀφήγηση.

Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις κύρια καὶ καίρια θέση κατέχει μία ἀπαίτηση: Ὁ ἀφηγητής, ὁ συντάκτης, ὁ «ἱστορικὸς» τὴν ὥρα ποὺ ἀφηγεῖται, συντάσσει καὶ ἱστορεῖ νὰ μὴν εἶναι παρών, ἀλλὰ νὰ ἔχει κατὰ κά-

ποιο τρόπο ἐξαφανιστεῖ. Πράγμα βεβαίως ἀδύνατον, ἀφοῦ, γιὰ νὰ ὑπάρξει ἀφήγηση γραπτὴ ἢ καὶ προφορική, χρειάζεται ἕνα χέρι γιὰ νὰ γράψει ἢ ἕνα στόμα γιὰ νὰ ἀφηγηθεῖ τὴν ἱστορία. Καὶ ξέρουμε πολὺ καλὰ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο χέρι ἢ τὸ στόμα, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, δὲ βρέθηκε ἀκόμα τρόπος νὰ ἀντικατασταθοῦν στὴ συγκεκριμένη αὐτὴ λειτουργία ἀπὸ ἕνα μηχάνημα ἢ ἕναν ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστή.

Κύριος ὅρος, ὑποστηρίζουν ὅσοι ἀποδέχονται σχεδὸν ἀπόλυτα τὴν οὐτοπία της ἀντικειμενικότητας στὴν ἱστορία, εἶναι ὁ ἱστορικὸς γιὰ τὴν ἀφήγησή του νὰ βασίζεται σὲ ἀφηγήσεις ἄλλων, εἴτε σύγχρονων μὲ τὰ ἐξιστορούμενα γεγονότα (ὁπότε ἔχουμε τὶς καλούμενες πηγὲς) εἴτε μεταγενέστερων τῶν γεγονότων (τότε ἔχουμε τὰ βοηθήματα). Μὰ καὶ αὐτὸ δὲ μειώνει τὸν ὑποκειμενικὸ παράγοντα, γιατὶ ἁπλούστατα καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση φθάνουμε μπροστὰ στὸ πρῶτο αἴτιο γιὰ τὴν ἔλλειψη ἀντικειμενικότητας, ποὺ εἶναι πάντα τὸ γεγονὸς ὅτι κάποιο χέρι ἢ κάποιο στόμα δημιούργησε τὴν ἀφήγηση τῆς πηγῆς ἢ τοῦ βοηθήματος.

Πάμπολλοι εἶναι οἱ παράγοντες ποὺ ἀποδιώχνουν τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ἀντικειμενικοῦ στὴν ἀφήγηση ἑνὸς γεγονότος. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ ἐκεῖνοι ποὺ συνδέονται μὲ τὴ σωματική, πνευματική, ψυχικὴ ἰδιοσύσταση τοῦ ἀτόμου ποὺ συγγράφει ἱστορία, ὅπως καὶ αὐτῶν ποὺ κατέγραψαν στὶς πηγὲς ἢ στὰ βοηθήματα τὸ ἴδιο ἱστορικὸ γεγονὸς πρὶν ἀπὸ τὸ ἄτομο αὐτό. Ἔτσι πολλαπλασιάζεται ἡ ἀδυναμία νὰ ὑπάρξει ἀντικειμενικότητα. Ἀκόμα περισσότερο. Μπορεῖ γιὰ ἕνα γεγονὸς νὰ μὴν ὑπῆρξαν ἢ καὶ νὰ μὴ διασώθηκαν πολλὲς πηγὲς ἀλλὰ νὰ διαθέτουμε μία μοναδική. Πρέπει τότε ὑποχρεωτικά, μὲ γνώμονα τὴν κριτικὴ σκέψη, νὰ δεχθοῦμε τὴν ἄποψη αὐτή; Στὸ νοῦ μου ἔρχεται ἕνα κοινότατο παράδειγμα: Ὁ Τρωϊκὸς πόλεμος ἔγινε γιατὶ ὁ Πάρις ἀπήγαγε τὴν Ἑλένη. Ὅμως αὐτό, τὸ τόσο παραδεκτὸ στὴν ἀρχαία ἐποχή, σήμερα ἀντιμετωπίζεται ὡς μία μυθικὴ ἀφήγηση, ποὺ ἐπιτρέπει στὴν ἔρευνα καὶ στὸν ἱστορικὸ νὰ προβάλει ἄλλα, πειστικότερα, αἴτια.

Ἡ ἔλλειψη ἀντικειμενικότητας τονίζεται ἀκόμα ἐντονότερα, ὅταν ἡ ἀφήγηση ἀφορᾶ σὲ πράξεις καὶ γεγονότα σύγχρονα μὲ τὸν ἀφηγητή, χωρὶς νὰ παρεμβληθεῖ κάποια πηγὴ ἢ κάποιο βοήθημα. Ἰδιαίτερα ἐὰν ὁ ἀφηγητὴς συμμετεῖχε ἐνεργὰ σ' αὐτὰ καὶ συνέβαλε στὴ δημιουργία καὶ στὴν ἀνέλιξή τους. Βρισκόμαστε τότε μπροστὰ σὲ ἕνα ὁπωσδήποτε ὑποκειμενικὸ ἱστορικὸ ἀφήγημα. Γι' αὐτό, γιὰ νὰ θεραπεύσουν αὐτὴν τὴν ἀδυναμία, ἔλεγαν καὶ λένε ὅτι ἡ ἱστορία ποὺ καταγράφεται πρέπει νὰ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση χρονικὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀφηγητῆ, τοῦ ἱστορικοῦ.

Βεβαίως σήμερα παραδεχόμαστε ὅτι ἕνα γεγονὸς δὲν τὸ βιώνουν ὅλοι οὔτε στὴν ἴδια ἔνταση οὔτε στὴν ἴδια ἔκταση ἀλλὰ καὶ οὔτε ἀπὸ τὴν ἴδια σκοπιὰ καὶ ἄποψη. Ἔτσι ὁ καθένας εἶναι διαφορετικὸς δέκτης καὶ διαφορετικὸς πομπὸς ἀνάλογα μὲ τὴ σωματική, ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ἰδιοσύστασή του. Καὶ ἀνάλογα ἀντιλαμβάνεται, βιώνει καὶ ἀναπαράγει τὸ γίγνε-

σθαι ἑνὸς γεγονότος, ἑνὸς συμβάντος. Γιατὶ ὁ κάθε συγγραφέας ἑνὸς ἱστορικοῦ ἔργου, ὅπως καὶ ὁ κάθε ἄνθρωπος στὴν ὀργανωμένη καὶ δομημένη κοινωνία μας, ἐπηρεάζεται στὴν ἐξέλιξη καὶ στὴ διάπλασή του —σωματικά, πνευματικά, ψυχικὰ— ἄμεσα καὶ ἀπὸ τὸ περιβάλλον, τὸ οἰκογενειακό, κοινωνικό, οἰκονομικό, μέσα στὸ ὁποῖο ζεῖ καὶ ἐξελίσσεται. Ἀνάλογα μὲ τὰ αἴτια, ποὺ τὸν ὁδήγησαν μέσα στὴ ζωὴ σ' αὐτὴν ἢ στὴν ἄλλη κατεύθυνση, ζεῖ, σκέπτεται καὶ δρᾶ καὶ κατὰ συνέπεια καὶ ὡς ἱστορικὸς ἀνάλογα χρησιμοποιεῖ στὴν ἱστορικὴ ἀφήγησή του τὴν πηγὴ ἢ τὸ βοήθημα.

Ὁ ἀναγνώστης ὅμως καὶ ὁ ἱστορικὸς δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶ ὅτι σὲ ἕνα ἱστορικὸ ἔργο, ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦμε ὡς πηγή, δὲν ὑπάρχει μόνον ἡ ὑποκειμενικότητα ἑνὸς ἀτόμου, δηλ. τοῦ συγγραφέα τῆς πηγῆς, ἀλλὰ περισσοτέρων συγγραφέων ἀνάλογα μὲ τὰ ἔργα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ συνταχθεῖ ἡ πηγή.

Κατὰ συνέπεια μπορεῖ ἕνα ἔργο νὰ εἶναι πηγή, ἐφόσον ἐξιστορεῖ σύγχρονα μὲ τὸ συγγραφέα τοῦ ὅλου ἔργου γεγονότα, δὲν εἶναι ὅμως πηγὴ γιὰ τὰ προηγούμενα τμήματα τοῦ ἔργου, ἐφόσον ἐξιστοροῦνται γεγονότα προγενέστερα τοῦ συγγραφέα τῆς πηγῆς. Μὲ λίγα λόγια, μιὰ πηγὴ μετατρέπεται σὲ βοήθημα, ἔστω καὶ ὅταν χωρὶς πολλὲς μεταβολὲς χρησιμοποιεῖται ὡς πηγὴ ἀπὸ ἕνα μεταγενέστερό της.

II

Στὴ μεγάλη κατηγορία τοῦ «ἀπομνημονεύματος», τῶν ἀπομνημονευμάτων, ἀνήκει καὶ τὸ κείμενο τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου, ποὺ ὁ ἴδιος ἔγραψε τὸ 1948 καὶ ποὺ δημοσίευσε ὁ ἀνεψιός του καὶ ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης του Γ. Ν. Τασούδης τὸ 1970 (*Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος 1881-1949*, Ἀθῆναι 1970).

Τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Γ. Ν. Τασούδης τὸ εἶχε προσκομίσει δακτυλογραφημένο στὴν Ἐπιτροπὴ Ποντιακῶν Μελετῶν μερικὰ χρόνια πρὶν ἐκτυπωθεῖ καὶ τὸ παρέδωσε στὸν τότε πρόεδρο τῆς Ἐπιτροπῆς Ὀδ. Λαμψίδη γιὰ νὰ δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπή. Εὔλογη ἦταν ἡ ἀπάντηση τῆς Ἐπιτροπῆς ὅτι ἔπρεπε πρῶτα νὰ τὸ διεξέλθει γιὰ νὰ δώσει μιὰ προκαταρκτικὴ θετικὴ ἀπάντηση. Μετὰ τὴ σχετικὴ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου τόσο ἀπὸ τὸν Ὀδ. Λαμψίδη ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν τότε γενικὸ γραμματέα τῆς Ἐπιτροπῆς Σῖμο Λιανίδη διατυπώθηκαν ὁρισμένες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ αὐθεντικὸ τοῦ κειμένου καὶ ζητήθηκαν οἱ ἀπαραίτητες διευκρινίσεις. Ἀκόμα προτάθηκε στὸ Γ. Ν. Τασούδη νὰ δημοσιεύσει ἐν συνεχεία τῶν *Ἀναμνήσεων* καὶ ἐπίσημα ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα θὰ τεκμηρίωναν τὸ κείμενο τοῦ Χρυσάνθου. Τέλος ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποφάσισε νὰ ἐκδώσει τὸ ἔργο εὐθὺς ὡς θὰ εἶχε τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα.

Ὁ Γ. Ν. Τασούδης, μετὰ ἀπὸ μικρὸ διάστημα καὶ ὅταν πληροφορήθηκε

τὴν προσωρινὴ οἰκονομικὴ ἀδυναμία γιὰ τὴν ἔκδοση, ζήτησε νὰ τοῦ ἐπιστραφεῖ τὸ χειρόγραφο ἔργο. Αὐτὸ καὶ ἔγινε. Τὸ 1970 ὁ Γ. Ν. Τασούδης ἐξέδωσε τὸ ἔργο καὶ δημοσίευσε σὲ παράρτημα στὸν ἴδιο τόμο μερικὰ ἀποδεικτικὰ τοῦ κειμένου τῶν *Ἀναμνήσεων* ἔγγραφα καὶ ἄρθρα τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου.

Ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια ὁ ἴδιος ὁ Γ. Ν. Τασούδης ἐξέδωκε καὶ ἄλλο τόμο μὲ τὸν τίτλο *Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρύσανθος ὁ ἀπὸ Τραπεζοῦντος, Ἡ ἐθνικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ δρᾶσις του 1926-1949* (*Βιβλίον Δεύτερον*). (Ἐπιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασούδη), Ἀθῆναι 1972, καὶ τὸ 1977 τρίτο τόμο μὲ τίτλο *Ἄρθρα καὶ μελέται Χρυσάνθου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος 1911-1949* (*Βιβλίον Τρίτον*). (Ἐπιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασούδη), Ἀθῆναι 1977. Ἔτσι ὁλοκληρώθηκε, πάντα κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἐκδότη, ἡ βιογραφία καὶ ἡ δράση τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου. Σημειώνουμε ὅτι ὁ τόμος τῶν *Ἀναμνήσεων* ἐξεδόθη ἀνεξάρτητος χωρὶς μνεία τῶν δύο ἑπομένων καὶ λογίστηκε ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς πρῶτος τόμος τῶν δύο ἄλλων, ποὺ πῆραν τὴ σειρὰ δεύτερος καὶ τρίτος.

III

Τὸ ὅλο κείμενο εἶναι διαιρεμένο σὲ σαράντα ἐπιμέρους θεματικὰ τμήματα, ποὺ στὴν ἔκδοση ἔχουν ὡς ἀκολούθως: 1. Παιδικὴ ἡλικία (1881-1897) (σ. 13)· 2. Σπουδαὶ (1897-1905) (σ. 25)· 3. Διορισμὸς ὡς καθηγητοῦ τοῦ Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος καὶ ἀρχιδιακόνου τῆς Ἱ. Μητροπόλεως (1905-1907) (σ. 38)· 4. Σπουδαὶ εἰς Γερμανίαν καὶ Ἑλβετίαν (1907-1911) (σ. 48)· 5. Διορισμὸς ὡς ἀρχισυντάκτου τῆς «Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας» καὶ ἀρχειοφύλακος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἰωακεὶμ Γ΄ (1911-1912) (σ. 57)· 6. Ἀποστολὴ εἰς Βενετίαν ὡς ἐξάρχου τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου πρὸς μελέτην καὶ ρύθμισιν τῶν πραγμάτων τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος (1912) (σ. 65)· 7. Διέλευσις ἐξ Ἀθηνῶν καὶ συνάντησις μετὰ τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Βαλκανικοῦ Πολέμου (1912) (σ. 67)· 8. Ἐπιστροφὴ εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ὑποβολὴ τῆς ἐκθέσεως ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς Κοινότητος Βενετίας εἰς τὸν Πατριάρχην Ἰωακεὶμ Γ΄ (1912) (σ. 69)· 9. Ἀσθένεια καὶ θάνατος Ἰωακεὶμ Γ΄ - Ἐνέργειαι πρὸς ἐκλογὴν νέου Πατριάρχου - Ἐκλογὴ Γερμανοῦ Ε΄ (1912-1913) (σ. 70)· 10. Α΄ Βαλκανικὸς Πόλεμος - Δολοφονία Γεωργίου Α΄ (1913) (σ. 75)· 11. Ἐκλογὴ ὡς Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος (1913) (σ. 76)· 12. Ἐπίσκεψις εἰς Ἀθήνας πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως εἰς Τραπεζοῦντα (1913) (σ. 80)· 13. Ἀναχώρησις, ἄφιξις εἰς Τραπεζοῦντα καὶ ἀνάληψις καθηκόντων (1913-1914) (σ. 83)· 14. Κήρυξις τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου - Ἐνέργειαι τοῦ Μητροπολίτου πρὸς προστασίαν τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν (1914-1915)

(σ. 90)· 15. Αἱ Ἀρμενικαὶ σφαγαὶ καὶ ἡ πολιτεία τοῦ Μητροπολίτου (1915-1916) (σ. 103)· 16. Διάσπασις τοῦ Τουρκικοῦ μετώπου καὶ κατάληψις τοῦ Ἐρζεροὺμ ὑπὸ τῶν Ρώσων (1916) (σ. 120)· 17. Ἀποχώρησις τῶν Τουρκικῶν ἀρχῶν ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ σχηματισμὸς προσωρινῆς Κυβερνήσεως ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Μητροπολίτου (1916) (σ. 126)· 18. Εἴσοδος τῶν Ρωσικῶν στρατευμάτων εἰς Τραπεζοῦντα (1916) (σ. 129)· 19. Ἄφιξις καὶ ὑποδοχὴ τοῦ Ἀντιβασιλέως τοῦ Καυκάσου Μ. Δουκὸς Νικολάου Νικολαΐεβιτς εἰς Τραπεζοῦντα (1916) (σ. 133)· 20. Ἐκτέλεσις μυστικῆς ἀποστολῆς ἀνατεθείσης εἰς τὸν Μητροπολίτην παρὰ τοῦ Μ. Δουκὸς (1916) (σ. 137)· 21. Περιοδεία τοῦ Μητροπολίτου εἰς περιοχὰς τοῦ Πόντου καὶ σύγκρουσις μὲ ὡρισμένας ρωσικὰς στρατιωτικὰς ἀρχὰς (1916-1917) (σ. 141)· 22. Ρωσικὴ ἐπανάστασις καὶ ἐκθρόνισις τοῦ Τσάρου Νικολάου Β΄ (1917) (σ. 153)· 23. Νέα περιοδεία τοῦ Μητροπολίτου ἀνὰ τὰ χωρία τῆς ἐπαρχίας (1917) (σ. 158)· 24. Ὀπισθοχώρησις τοῦ Ρωσικοῦ στρατοῦ καὶ ἐνέργειαι τοῦ Μητροπολίτου διὰ τὴν προστασίαν τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν ἐν ὄψει νέας καταλήψεως τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων (1917) (σ. 162)· 25. Τὰ ὄργια τῶν τσετέδων ἐν Πόντῳ καὶ αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τῆς Ρωσικῆς κατοχῆς Τραπεζοῦντος - Γαλλικαὶ προτροπαὶ πρὸς συγκρότησιν Ἑλληνικοῦ συντάγματος (1918) (σ. 168)· 26. Ἀνακατάληψις τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων, πολιτικὴ τοῦ Μητροπολίτου πρὸς προστασίαν τῶν χριστιανῶν (1918) (σ. 175)· 27. Συνθηκολόγησις τῆς Τουρκίας καὶ εἴσοδος Συμμαχικῶν στρατευμάτων καὶ στόλου εἰς Κων/πολιν (1918) (σ. 183)· 28. Ἐκλογὴ Μητροπολίτου ὡς μέλους τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου πρὸς προάσπισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Συνδιάσκεψιν τῆς Εἰρήνης - Ἀναχώρησις μέσῳ Βατοὺμ εἰς Κων/πολιν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἀθήνας καὶ Μασσαλίαν (1919) (σ. 184)· 29. Ἄφιξις εἰς Παρισίους καὶ πρῶται συνεννοήσεις μετὰ τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἑλλάδος (1919) (σ. 190)· 30. Ἐπίσκεψις εἰς Jules Cambon, ἐνημέρωσις Ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας, συνάντησις μὲ Βρατιάνου (1919) (σ. 193)· 31. Ἐπίσκεψις εἰς Πρόεδρον Wilson, νέαι ἐπαφαὶ μὲ Ἑλληνικὴν ἀντιπροσωπείαν, ἄφιξις Τουρκικῆς ἀντιπροσωπείας, ἔγγραφον Balfour καὶ ἀποτυχία ταύτης, συνάντησις μὲ Denys Cochin (1919) (σ. 199)· 32. Συνεννοήσεις μετὰ Ἀρμενικῆς ἀντιπροσωπείας (1919) (σ. 207)· 33. Ταξείδιον εἰς Ἀγγλίαν καὶ ἐνέργειαι ὑπὲρ τοῦ Πόντου (1919) (σ. 209)· 34. Τελευταῖαι ἐνέργειαι ἐν Παρισίοις ὑπὲρ τοῦ Πόντου (1919) (σ. 226)· 35. Ἀναχώρησις ἐκ Παρισίων, ἄφιξις εἰς Ἀθήνας καὶ ἐπαφαὶ διὰ τὸ θέμα τοῦ Πόντου (1919) (σ. 243)· 36. Ταξείδιον εἰς Θεσσαλονίκην (1919) (σ. 257)· 37. Ἐπιστροφὴ εἰς Κων/πολιν, ἄρνησις Ἡνωμένων Πολιτειῶν ὅπως ἀναλάβουν ἐντολὴν ἐν Τουρκίᾳ (1919) (σ. 260)· 38. Προτάσεις Μητροπολίτου πρὸς συνεννόησιν μετὰ τῶν Τούρκων (1919) (σ. 265)· 39. Ἐπιστροφὴ εἰς Τραπεζοῦντα καὶ ἀναχώρησις εἰς Καύκασον (1919) (σ. 270)· 40. Νέα πρόσκλησις ὑπὸ Ἐλ. Βενιζέλου, μετάβασις εἰς Παρισίους καὶ Λονδῖνον καὶ διαβήματα ὑπὲρ τοῦ Πόντου (1920) (σ. 281).

Ὁ πίνακας αὐτὸς τῶν περιεχομένων ποὺ δημοσιεύει ὁ Γ. Ν. Τασούδης πολὺ πιθανὸν δὲν εἶναι τελείως αὐθεντικὸ κείμενο χειρὸς Χρυσάνθου, γιατὶ παρατηροῦνται ὁρισμένες ἀβλεψίες, π.χ. στὸν ἀρ. 3 ἡ χρονολογία 1905-1907 δὲν εἶναι ὀρθή, διότι ὁ Χρύσανθος διορίζεται ὡς καθηγητὴς στὴν Τραπεζούντα καὶ ἀναλαμβάνει τὸ 1903, ὅπως τὸ ἐπιμαρτυρεῖ ὁ ἴδιος στὸ ἔργο του «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», *Ἀρχεῖον Πόντου* 4-5 (Ἀθῆναι 1934), σ. 666. Ἀκόμα ἡ χρονολογία 1911-1912 τοῦ ἀρ. 5 δὲ φαίνεται νὰ εἶναι ὀρθή, διότι ὁ Χρύσανθος ἦταν ἀρχισυντάκτης τοῦ περιοδικοῦ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1913, ὁπότε ἐξελέγη μητροπολίτης Τραπεζοῦντος. Ὁ ἐνδοιασμὸς γιὰ τὸ αὐθεντικὸ τοῦ πίνακα περιεχομένων ἐνδυναμώνεται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ ἕνα δακτυλογραφημένο πίνακα περιεχομένων τοῦ ἴδιου ἔργου ποὺ μᾶς παρέδωσε ὁ Γ. Ν. Τασούδης καὶ ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας. Ἐκεῖ δὲ γράφονται χρονολογίες σὲ κάθε τμῆμα τοῦ πίνακα περιεχομένων καὶ ἀκόμα ὑπάρχουν διαφορὲς στὸν πίνακα αὐτὸν μὲ ἐκεῖνον ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν ἀρχὴ τῶν *Ἀναμνήσεων*. Οἱ μικρὲς διαφορὲς στὸ κείμενο τοῦ πίνακα περιεχομένων μέχρι τὸ κεφάλαιο 22 γίνονται πολὺ μεγαλύτερες στὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια. Στὸ δικό μας δακτυλογραφημένο πίνακα φτάνουν τὸν ἀριθμὸ 32 καὶ μὲ τὸν ἐπίλογο τὸν ἀριθμὸ 33 σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν τυπωμένο πίνακα ποὺ φτάνει τὸν ἀριθμὸ 40 καὶ 41. Δίνω τὸν πίνακα αὐτὸν ὅπως εἶναι ὕστερα ἀπὸ τὸ κεφάλαιο 22. (Οἱ ἀριθμοὶ σὲ παρενθέσεις σημειώνουν προφανῶς τὶς σελίδες τοῦ χειρογράφου τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Ἔτσι οἱ ἀριθμοὶ 159-173 ἀντιστοιχοῦν στὶς σήμερα τυπωμένες σελίδες 168-176):

23. Τὰ ὄργια τῶν τσετέδων ἐν Πόντῳ, ἡ ἀσκηθεῖσα Πολιτικὴ καὶ ἀνακατάληψις τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων (σσ. 159-173)· 24. Συνθηκολόγησις τῆς Τουρκίας καὶ εἴσοδος τῶν Συμμαχικῶν στρατευμάτων καὶ τοῦ Στόλου εἰς Κωνσταντινούπολιν (σσ. 174-175)· 25. Διάσκεψις Παρισίων καὶ ἐκλογὴ τοῦ Μητροπολίτου ὑπὸ τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου ὡς μέλους τῆς τετραμελοῦς Ἐπιτροπῆς πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ (σ. 176)· 26. Ἀναχώρησις Μητροπολίτου μέσῳ Βατοὺμ εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἀθήνας καὶ Παρισίους (σσ. 177-182)· 27. Ζήτημα Πόντου, δικαιωμάτων ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ καὶ διαχείρησις αὐτοῦ (σσ. 182-260)· 28. Ἄρνησις τῆς Ἀμερικῆς ἀναλήψεως mandat ἐν Τουρκίᾳ (σσ. 261-262)· 29. Πρότασις Μητροπολίτου πρὸς συνεννόησιν μὲ τοὺς Τούρκους (σσ. 262-265)· 30. Ἐπιστροφὴ Μητροπολίτου εἰς Κωνσταντινούπολιν, Τραπεζοῦντα καὶ ἐκεῖθεν ἀναχώρησις αὐτοῦ εἰς Καύκασον (σσ. 266-277)· 31. Νέα πρόσκλησις τοῦ Μητροπολίτου ὑπὸ τοῦ Ἐλευθ. Βενιζέλου ἵνα μεταβῇ ἐκ νέου εἰς Παρισίους πρὸς ὑπεράσπισιν παρὰ τῇ Διασκέψει τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ (σ. 277)· 32. Ἄφιξις Μητροπολίτου εἰς Παρισίους καὶ διαβήματα αὐτοῦ εἰς Παρισίους καὶ Λονδῖνον (σσ. 278-283)· 33. Ἐπίλογος (σσ. 278-283).

Ἔτσι ὁ ἔντυπος πίνακας περιεχομένων τῶν *Ἀναμνήσεων* νομίζουμε ὅτι

δὲν ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸ Χρύσανθο ἀλλὰ ὅτι διαμορφώθηκε προκειμένου νὰ ἐκδοθοῦν οἱ *Ἀναμνήσεις*. Ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὸν ἐπιμελητὴ Γ. Ν. Τασούδη, ποὺ τὸν συνέθεσε γιὰ νὰ διευκολύνει τὸν ἐννοιολογικὸ χωρισμὸ τοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο χωρίστηκε δυὸ φορὲς διαφορετικά.

Ἀκόμα ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως Γ. Ν. Τασούδης προσέθεσε ὡς ἀρ. 41 «Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος* διὰ τὴν ἔναντι τῶν ἐν Ἀνατολῇ χριστιανῶν καὶ εἰδικώτερον τῶν Ἑλλήνων στάσιν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (1914-1923)», σ. 287, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι τμῆμα τοῦ κειμένου τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ἐκδότης στὴ σ. 287 γράφει:

«Μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου ἐξικνεῖται ἡ ἀφήγησις τοῦ ἀειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος Χρυσάνθου, τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος.

Δὲν θεωροῦμεν ὅμως ἄσκοπον νὰ παραθέσωμεν ἐν κατακλεῖδι ὅσα διαλαμβάνει μὲ ὀδύνην περὶ τῆς στάσεως τῶν χριστιανικῶν Δυνάμεων καὶ τῶν Συμμάχων μας εἰς τὸ σύγγραμμά του «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σ. 782. «"Ὑπὸ τὴν ἔνοχον ἀδιαφορίαν τῆς χριστιανικῆς Δύσεως ἐν ἔτει 1453 ἔπεσεν ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ἐν ἔτει 1461 ἡ Τραπεζοῦς καὶ κατεστράφη ὁλόκληρος ἀκμαῖος πολιτισμός.

Τῇ ἐνόχῳ συνεργασίᾳ» [στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος»: συνεργίᾳ] «δύο μεγάλων χριστιανικῶν Δυνάμεων τῆς Δύσεως τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Αὐστρίας κατὰ τὰ ἔτη 1914-1918 ἐσφάγη ὑπὸ τῶν Νεοτούρκων ὁλόκληρον ἔθνος, τὸ Ἀρμενικόν, καὶ ἑκατοντάδες χιλιάδων Ἑλλήνων βιαίως ἀπεσπάσθησαν ἀπὸ τῶν ἑστιῶν αὐτῶν καὶ ἀπέθανον ἐν τῇ ἐξορίᾳ.

Τῇ ἐνόχῳ συνεργασίᾳ» [στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος»: συνεργίᾳ] «τῶν συμμάχων χριστιανικῶν Δυνάμεων τῆς Δύσεως κατὰ τὰ ἔτη 1919-1922 τὸ ἐθνικὸν κίνημα τῶν Τούρκων τοῦ Μουσταφᾶ Κεμὰλ πασᾶ συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τῶν Νεοτούρκων καὶ κατὰ ἑκατοντάδας ἀπηγχονίζοντο Ἕλληνες κληρικοὶ καὶ πρόκριτοι τοῦ Πόντου, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Μητροπόλεως Τραπεζοῦντος ἀείμνηστος Ματθαῖος Κωφίδης, ἐν ᾧ χιλιάδες ἄλλαι στρατευσίμων νέων κατεδικάζοντο εἰς τὸν διὰ τῆς πείνης καὶ τῶν ταλαιπωριῶν θάνατον ἐν τῇ ἐξορίᾳ. Καὶ ἐπῆλθε κατὰ Αὔγουστον τοῦ 1922 ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ καὶ ἐπηκολούθησεν ἐν ἔτει 1923 ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ ἡ ἐντεῦθεν ἐρήμωσις Πόντου, Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Θράκης καὶ ἡ καταστροφὴ ὁλοκλήρου χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ. Καὶ ἐσβέσθη ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος 'καὶ κληρονομία ἡμῶν μετεστράφη ἀλλοτρίοις'..."».

IV

Γιὰ νὰ κατατάξουμε καὶ νὰ ἀξιολογήσουμε τὸ αὐτοβιογραφικὸ αὐτὸ κείμενο τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου πρέπει νὰ ἐρευνήσουμε πῶς εἶναι γραμμένο, πότε ἐγράφη καὶ τὰ συναφῆ μὲ τὶς ἐρωτήσεις αὐτὲς θέματα.

1. Τὸ κείμενο, ὅπως ἔχει ἐκδοθεῖ, παρουσιάζεται σὲ δύο μορφές. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὴν 14η Ἰουλίου 1919 ἔχουμε ἕνα συνεχὲς κείμενο, χωρὶς νὰ εἶναι χωρισμένο σὲ ἡμερολογιακὰ χρονικὰ διαστήματα. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ὕστερα, δηλ. μετὰ τὴν 14η Ἰουλίου 1919 ἕως τὸ τέλος (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀφήγηση στὶς σσ. 280-286, ὅπου ἐξιστορεῖται μὲ τὴν καταγραφὴ πολὺ λίγων λεπτομερειῶν τὸ δεύτερο ταξίδι τοῦ μητροπολίτη στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, καὶ μάλιστα στὴν Ἀγγλία, ὕστερα ἀπὸ τηλεγραφικὴ πρόσκληση τοῦ Βενιζέλου), εἶναι χωρισμένο στὸν τύπο ἡμερολογίου. Ἐκεῖ καταγράφονται συνοπτικῶς συναντήσεις τοῦ μητροπολίτη μὲ ἄλλα πρόσωπα καὶ ἐνέργειες τοῦ ἰδίου γιὰ τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν ὁποία βρισκόταν τότε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Πρέπει να προσθέσω ὅτι στὴν ἡμερολογιακὴ αὐτὴ καταγραφὴ γίνεται μιὰ κάποια ἐξαίρεση ὡς πρὸς τὴν ἔκταση καὶ τὴν ἐπεξεργασία (εἴτε τότε εἴτε τὸ 1948) τοῦ ἡμερολογιακοῦ περιεχομένου γιὰ τὶς χρονολογίες ἀπὸ 27 Ἰουλίου 1919 μέχρι 1η Αὐγούστου 1919. Γιὰ τὶς ἕξι αὐτὲς μέρες γράφονται κάπως ἐκτεταμένα τὰ τῆς παραμονῆς τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου στὴν Ἀγγλία, καὶ ἰδίως τὰ τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία. (Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, δηλ. τῆς ἐπαφῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ γιὰ ἐνδεχόμενη ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, ὁ Χρύσανθος εἶχε ἐπαφὲς στὴν Ἀγγλία καὶ κατὰ τὸ δεύτερο ταξίδι του ἀπὸ Φεβρουάριο καὶ μεταγενέστερα τὸ 1920). Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ὁ μητροπ. Χρύσανθος θὰ ὑποβάλει ἔκθεση γιὰ τὸ διεκκλησιαστικὸ αὐτὸ θέμα καὶ γιὰ τὶς συζητήσεις του μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο μεταγενέστερα θὰ προωθήσει συζητήσεις μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν.

2. Τὸ κείμενο, ὅπως ἔχει ἐκδοθεῖ, ἔχει γραφεῖ τὸ 1948. Πράγματι ὁ ἴδιος ὁ μητροπ. Χρύσανθος ἐσημείωσε στὴν ἀρχὴ τῶν *Ἀναμνήσεων* «Γλυφάδα 31/5/1948», καὶ στὸ τέλος τὴ χρονολογία «1948». Εἶναι ὅμως τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ 1948 ἡ ἀντιγραφὴ ἤ, καλύτερα, ἡ πρώτη καταγραφὴ τῆς μερικῆς αὐτοβιογραφίας του; Βέβαια ὄχι. Καὶ ὑπάρχουν ἀποδείξεις. Θὰ σχολιάσουμε ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα αὐτὸ τὰ ἐπιμέρους τμήματα τῶν *Ἀναμνήσεων* παραπέμποντας σὲ τίτλους τῶν κεφαλαίων καὶ σὲ σελίδες τῆς ἐκδόσεως τῶν *Ἀναμνήσεων* καί, ἐνδεχομένως, τῆς «Ἐκκλησίας Τραπεζοῦντος».

— σσ. 13-38, ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Χρυσάνθου μέχρι καὶ τὴν ἀποπεράτωση τῶν σπουδῶν στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης: Τὸ τμῆμα αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς ἀναμνήσεις τοῦ μητροπολίτη ἀπὸ τὴν παιδικὴ καὶ νεανικὴ ἡλικία καὶ ἀπὸ τὴ σπουδαστικὴ περίοδο τῆς ζωῆς του. Ἐνδεικτικὸ τοῦ πότε ἐγράφη τὸ τμῆμα αὐτὸ εἶναι ἡ χρησιμοποίηση —καὶ ἡ πολλὲς φορὲς χρησιμοποίηση— τοῦ ρήματος «ἐνθυμοῦμαι» (σσ. 31, 32, 33, 34, 35, 38), ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναγραφὴ τοῦ ἀποσπάσματος (σ. 25) στὶς *Ἀναμνήσεις:* «Ἦτο τόσον ὡραία ἡ ζωὴ ἐκείνη, ὥστε καὶ σήμερον ἀκόμη τινὲς τῶν τότε συνταξιωτῶν νοσταλγοῦν πρὸς αὐτήν, καὶ ὅπως μοὶ ἔγραφε τελευταίως παλαιὸς φίλος συνταξιώτης, τότε Τιμολέων Βαρδαλῆς καὶ τώρα Μπρούκλης, καλῶς ἐγκατεστημένος ἐν Ἀμερικῇ, ἡ ἀνάμνησις τῶν μαθητικῶν ἐκείνων χρόνων τό-

σον τὸν ἀνακουφίζει, ὥστε εἰς στιγμὴν μεγάλου καμάτου στρέφει κατὰ 50 ἔτη ὀπίσω τὸν ἡμεροδείκτην, διὰ νὰ ξεκουρασθῇ...». Στὴν ἴδια ἑνότητα περιλαμβάνονται καὶ οἱ σσ. 25-38 ποὺ ἀναφέρονται στὴ ζωὴ τοῦ Χρυσάνθου στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης. Τὸ τμῆμα αὐτὸ νομίζω ὅτι (ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο σσ. 13-24) ἐγράφη τὸ 1948 μὲ βοηθὸ ὄχι μόνο τὶς ἀναμνήσεις, ἀλλὰ ἴσως καὶ μικρὲς διάσπαρτες σημειώσεις, ποὺ ὁ μητροπ. Χρύσανθος εἶχε ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα.

— Οἱ σσ. 38-48 ἀναφέρονται στὴν παραμονὴ τοῦ Χρυσάνθου στὴ Μητρόπολη Τραπεζοῦντος ὡς ἀρχιδιακόνου καὶ ὡς —τὴν περισσότερη χρονικὴ περίοδο— ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου. Καὶ τὸ τμῆμα αὐτὸ νομίζουμε ὅτι γράφεται σὲ συνεχὴ λόγο τὸ 1948 μὲ βάση καὶ πάλι σημειώσεις γεγονότων, προσώπων καὶ ἐνεργειῶν γιὰ τὴ δράση του στὰ τέσσερα χρόνια παραμονῆς του στὴν Τραπεζούντα. Ἀκόμα χρησιμοποίησε καὶ τὴν ἔκθεση ποὺ ὑπέβαλε στὸ μητροπολίτη Τραπεζοῦντος γιὰ τὴ δράση του ὡς ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου καὶ τὴν ἔκθεση γιὰ τὸν ἴδιο τὸ μητροπολίτη καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τὸ 1907 γιὰ τὴν τακτοποίηση τῆς μονῆς Σουμελᾶ. (Βλ. καὶ «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 666, 671).

— σσ. 48-57. Καὶ στὸ τμῆμα αὐτό, ὅπως καὶ στὰ προηγούμενα, ἐξιστορεῖται, τὸ 1948, σὲ συνεχὴ λόγο, μὲ βάση ἀναμνήσεις καὶ σύντομες σημειώσεις γιὰ πρόσωπα καὶ ἐνέργειες, ἡ δράση τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου κατὰ τὴν παραμονή του γιὰ σπουδὲς στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἐλβετία.

— Οἱ σσ. 57-65 ἀναφέρονται στὴ ζωὴ τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1911 μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1913 εἶχε ὁριστεῖ ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀρχισυντάκτης τοῦ περιοδικοῦ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*. Ἀσφαλῶς εἶχε κρατήσει ὁρισμένες σημειώσεις γιὰ πρόσωπα καὶ ἐνέργειες. Πάντως ἡ συγγραφὴ τῶν σελίδων αὐτῶν ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1948 μὲ βάση τὸ ἴδιο τὸ περιοδικὸ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ποὺ περιεῖχε τὴ δράση καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ Χρυσάνθου. Ἀναφέρω μιὰ πρόταση ἀπὸ τὶς *Ἀναμνήσεις*, ὅπου φαίνεται μετὰ παρέλευση περίπου 35 ἐτῶν ἡ νοσταλγία καὶ ἡ ἀναπόληση τῶν χρόνων ἐκείνων. Μιλώντας γιὰ τὴν Ὀργάνωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ ὁ ἴδιος, μέλος τῆς Ὀργανώσεως καὶ ἔνθερμος ὑποστηρικτὴς τῆς ἰδεολογίας της, διηύθυνε τὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, γράφει: «Ἦτο πράγματι ὁ τότε ἐθνικὸς ἀγὼν ὡραῖος καὶ καρποφόρος καὶ ἐπεδοκιμάζετο ὑπὸ πάντων». Οἱ σκέψεις αὐτὲς ἦταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ συγκυρία τῶν γεγονότων τοῦ 1948, ὅταν ἔγραφε τὶς *Ἀναμνήσεις* του. (Βλ. ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ στὴν Ὀργάνωση Κωνσταντινουπόλεως, «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σ. 751, σημ. 3).

— Στὶς σσ. 65-67 ὁ μητροπ. Χρύσανθος ἀναφέρεται στὴν ἀποστολή του ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ τακτοποίηση τῆς Κοινότητας τῆς Βενετίας. Τὶς σελίδες αὐτὲς ἀσφαλῶς τὶς ἔγραψε μὲ βάση σημειώσεις καὶ τὴν ἔκθεση ποὺ ὑπέβαλε στὸ Πατριαρχεῖο τὸ 1912.

— Οἱ σσ. 67-76 ἀναφέρονται στὸ ταξίδι ποὺ ἔκανε ὁ Χρύσανθος ὡς

μητροπολίτης Τραπεζοῦντος στὴν Ἀθήνα, στὴν πρώτη του συνάντηση μὲ τὸ Βενιζέλο, στὴ συνάντησή του καὶ στὴν ἀνταλλαγὴ γνωμῶν μὲ τὸν Ἴωνα Δραγούμη ὡς καὶ τὸ θάνατο τοῦ πατριάρχη Ἰωακεὶμ Γ΄ καὶ τὴν ἐκλογὴ νέου. Τὶς σελίδες αὐτές, ὅπως:

— καὶ τὶς ἑπόμενες σσ. 76-82, ποὺ ἀναφέρονται στὴ δεύτερή του συνάντηση μὲ τὸ Βενιζέλο γιὰ νὰ τοῦ ὑποβάλει ὑπόμνημα τῶν Ἑλλήνων τῆς Δυτικῆς Θράκης γιὰ τὴν αὐτονομία τῆς περιοχῆς (δεύτερο δεκαπενθήμερο Αὐγούστου 1913) ὅπως καὶ στὴ νέα του συνάντηση μὲ τὸν Ἴωνα Δραγούμη, τὶς ἔγραψε τὸ 1948 μὲ βάση ἀσφαλῶς λεπτομερειακὲς γιὰ τὰ γεγονότα καὶ τὶς συναντήσεις σημειώσεις. Ὁ μητροπ. Χρύσανθος κρατοῦσε σημειώσεις ἡμερολογιακοῦ χαρακτήρα ὄχι γιὰ γεγονότα συνήθη καὶ χωρὶς σημασία ἀλλὰ γιὰ συμβάντα ποὺ καθόριζαν τὴ ζωὴ τὴ δική του καὶ τῶν ἀνθρώπων ποὺ εἶχε στὸ ποίμνιό του ἢ ἀκόμη τὴ ζωὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τότε, στὴν ἐποχή του, ἦταν πολὺ διαδεδομένη στοὺς πνευματικοὺς καὶ πολιτικοὺς κύκλους ἡ συγγραφὴ παρόμοιων ἡμερολογιακοῦ χαρακτήρα ἀπομνημονευμάτων. [Στὰ χρόνια 1909-1922 συμβαίνουν γεγονότα καθοριστικὰ καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ γενικότερα γιὰ τὴ Βαλκανικὴ καὶ τὴν Εὐρώπη. Οἱ Ἕλληνες, μάρτυρες καὶ συνεργοί, ἐξέφρασαν τὴν ἄποψή τους καὶ περιέγραψαν τὴ συμμετοχή τους μὲ τὴ συγγραφὴ αὐτοβιογραφικῶν ἔργων. Βλ. τὰ ὅσα γράφει ὁ Κ. Δημαρᾶς (*Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1948, σσ. 242 κ.ἑξ.) γιὰ τὴ μετεπαναστατικὴ περίοδο τοῦ 1821 καὶ ὁ Γ. Κουρνοῦτος, *Τὸ ἀπομνημόνευμα, 1453-1953*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1953, σσ. 11-47]. Ο ἴδιος ὁ Χρύσανθος σὲ ἕνα του γράμμα πρὸς τὴν Πηνελόπη Δέλτα (*Ἀλληλογραφία Πηνελόπης Δέλτα*, ἐπιστολὴ [Ἀθήνα 15.12.1924], σ. 417) γράφει τὸ 1925 πὼς μέσα σὲ κιβώτια εἶχε πολλὲς σημειώσεις καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐπιστολῆς σημειώσεις ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα σχετικὲς μὲ τὴν τοπογραφία τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ στὴν Παλαιστίνη.

— σσ. 83-129: Περίοδος τῆς παραμονῆς τοῦ Χρυσάνθου στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου ὡς μητροπ. Τραπεζοῦντος. Προσπάθειές του γιὰ τὴ μείωση τῶν ταλαιπωριῶν τῶν Ἑλλήνων καθὼς καὶ συμπαράστασή του γιὰ τὴ ματαίωση τῶν ἀρμενικῶν σφαγῶν τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1915. Στὸ τμῆμα αὐτὸ ὁ μητροπ. Χρύσανθος παραθέτει καὶ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς τουρκικῆς διοικήσεως. Καὶ οἱ σελίδες αὐτές, ποὺ ἀφηγοῦνται γεγονότα μέχρι τὴν προέλαση τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ στὸν Ἀνατολικὸ Πόντο καὶ στὴν Τραπεζούντα, γράφονται τὸ 1948 μὲ βάση σημειώσεις ποὺ ὁ Χρύσανθος κρατοῦσε καὶ μὲ βάση ἔγγραφα ποὺ φύλασσε καὶ βεβαίως μὲ βάση τὶς προσωπικές του τραγικὲς ἀναμνήσεις. Μιὰ πρώτη ἀφήγηση τῶν γεγονότων ὁ Χρύσανθος κατέγραψε στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 752-764.

Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὶς σσ. 129-175, ὅπου ἐξιστορεῖται ἡ ρωσικὴ κατοχὴ μέχρι τὴν ἀνακατάληψη τῆς Τραπεζούντας ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1918. Ὑπάρχουν πολλὰ ἔγγραφα τῆς περιό-

δου αὐτῆς, ἐπιστολὲς Ρώσων ἐπισήμων καὶ ἀπαντήσεις τοῦ Χρυσάνθου, οἱ ὁποῖες καὶ παρατίθενται. Τὸ τμῆμα αὐτὸ καταγράφεται τὸ 1948 μὲ βάση λεπτομερεῖς σημειώσεις καὶ ἔγγραφα ποὺ κρατοῦσε ὁ μητροπ. Χρύσανθος γιὰ τὰ γεγονότα. Πρώτη καταγραφὴ τῆς περιόδου αὐτῆς βλ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 764-771.

— σσ. 175-184. Ἡ ἀφήγηση φτάνει μέχρι τὴν ἀνακωχὴ στὶς 30.10.1918· γιὰ τοὺς λίγους μῆνες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στὴν περιοχὴ καταγράφονται ὁρισμένα μόνο γεγονότα. Βεβαίως ὁ Χρύσανθος ὑπέβαλε ἔκθεση στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ τὶς ταλαιπωρίες τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου στὸ τετραετὲς διάστημα 1914-18. Εὔλογο εἶναι νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁλόκληρη ἡ περίοδος τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εἶχε καταγραφεῖ σὲ σημειώσεις ποὺ κρατοῦσε ὁ Χρύσανθος. Ἀλλιῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγήσουμε τὴν παράθεση τῶν λεπτομερειῶν στὸ κείμενό του. Ἀφήγηση τῶν γεγονότων τῆς περιόδου αὐτῆς ὑπάρχει στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σ. 772.

— σσ. 184-209: Ἐξιστορεῖται τὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου στὴ Δυτ. Εὐρώπη ὡς μέλους τῆς πατριαρχικῆς ἀποστολῆς στὴ Συνδιάσκεψη Εἰρήνης μὲ συναίνεση τοῦ Βενιζέλου. Μέχρι τὴ σ. 209 (14 Ἰουλίου 1919) ὁ Χρύσανθος γράφει σὲ συνεχὴ λόγο τὰ γεγονότα καὶ τὶς συναντήσεις ποὺ εἶχε μὲ τοὺς Ἕλληνες ἐπισήμους (Βενιζέλο κ.ἄ.) καὶ ξένους (Γάλλους, Ἄγγλους καὶ ἀκόμα Ἀμερικάνους, καὶ μάλιστα μὲ τὸν πρόεδρο Wilson). Καὶ βεβαίως τὶς σελίδες αὐτές, ποὺ εἶναι σὲ συνεχὴ λόγο καὶ ποὺ ἐξιστοροῦν γεγονότα μέχρι τὶς 13 Ἰουλίου 1919, τὶς ἔγραψε ὕστερα ἀπὸ ἐπεξεργασία τὸ 1948 μὲ βάση σημειώσεις ἡμερολογιακοῦ χαρακτήρα σὰν σελίδες ἑνὸς ἡμερολογίου. Ἀφήγηση τῶν γεγονότων τῆς περιόδου αὐτῆς ὑπάρχει στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 772-782.

— Στὶς σσ. 209-280 συνεχίζεται ἡ καταγραφὴ γεγονότων μετὰ τὶς 14 Ἰουλίου 1919, συναντήσεων καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Χρυσάνθου στὴ Γαλλία καὶ Ἀγγλία. Παρατίθενται ὄχι πιὰ σὲ συνεχὴ λόγο ἀλλὰ ὡς ἡμερολογιακὲς σημειώσεις, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς ὑπέστησαν καὶ κάποια ἐπεξεργασία τὸ 1948. Ἡ ἀφήγηση τῶν γεγονότων αὐτῶν παραδίδεται καὶ σὲ περιληπτικὴ συντομία στὴν ἔκθεση ποὺ ὑπέβαλε ὁ Χρύσανθος στὸ Πατριαρχεῖο ὅταν ἐπανῆλθε ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὶς 16.10.1919. Ἁπλὴ μνεία μερικῶν γεγονότων τῆς περιόδου αὐτῆς ὑπάρχει στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 771-782.

— Τέλος στὶς σσ. 280-287 ὁ Χρύσανθος δίνει σὲ συνεχὴ λόγο τώρα μόνο λίγες λεπτομέρειες ἀπὸ τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴν Ἀγγλία ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Βενιζέλου. Περιγράφεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἡ συνάντηση πολλῶν ἐπισήμων προσώπων, ποὺ ἦταν στὸ Λονδίνο, ὅπως καὶ τοῦ Βενιζέλου μαζὶ μὲ ἐκπροσώπους Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἐκεῖ ὁ Χρύσανθος μὲ βραχύλογη προσφώνηση ὑπενθυμίζει στὸν ἀρχιεπίσκοπο Καντερβουρίας ὅτι ἡ Ἀγγλία μπορεῖ μὲ τὴν προστασία της νὰ συμφιλιώσει τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ θὰ ἀποτελέσουν μιὰ ὁμοσπονδία λαῶν (ἦταν μέσα στὴν

ἰδεολογία ποὺ εἶχε χαραχθεῖ ἀπὸ τὴν Ὀργάνωση Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπὸ τὸν Ἴωνα Δραγούμη). Αὐτὰ συνέβαιναν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1920. Καὶ καταλήγει ὁ μητροπ. Χρύσανθος στὶς *Ἀναμνήσεις* μὲ μιὰ στιχομυθία μὲ τὸ Βενιζέλο. Ὁ Βενιζέλος διαπιστώνει ὅτι τώρα, μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους καὶ τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ τὴν ἐλάττωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς ἀλύτρωτες περιοχὲς δὲν εἶναι πλέον δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθεῖ τὸ πρόγραμμα τοῦ Ἴωνα Δραγούμη. (Ὁ μητροπ. Χρύσανθος τὸ ὑπαινίχθηκε στὴν προσφώνησή του, στὴν ὁποία ἦταν παρὼν καὶ ὁ Βενιζέλος). Ὁ Χρύσανθος ἀπαντᾶ ὅτι βεβαίως πρὶν ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τὸ πρόγραμμα αὐτὸ «ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ εὐκολώτερον». Διερωτᾶται κανεὶς γιατί ὁ συγγραφέας τῶν *Ἀναμνήσεων*, τὸ 1948, δὲν ἔγραψε γιὰ γεγονότα, συναντήσεις καὶ ἐνέργειές του μετὰ τὴ στιχομυθία αὐτὴ ποὺ τὴ χρονολογεῖ ἁπλὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1920. (Ἐφόσον ὁ διάλογος αὐτὸς ἔγινε στὴν Ἀγγλία πρὶν ἀναχωρήσουν ἀπὸ ἐκεῖ γιὰ τὴ Συνδιάσκεψη τοῦ Σὰν Ρέμο τῆς Ἰταλίας, πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὶς 18 Ἀπρ. τοῦ 1920). Ἡ ἀπορία παραμένει γιατί ὁ ἀπομνημονευματογράφος δὲν ἔγραψε τὸ γεγονός, τὸ ἀποφασιστικὸ γιὰ τὸ ποντιακὸ ζήτημα, τὴ Συνδιάσκεψη αὐτή, ἀλλὰ περάτωσε τὸ ἀφήγημά του καὶ τὸ ἄφησε γιὰ τὸν ἱστορικὸ βέβαια ἡμιτελές. (Ἡ ἴδια ἀπορία γεννιέται καὶ γιὰ τὸ τέλος στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος»). Μιὰ ἐξήγηση θὰ δοθεῖ παρακάτω.

Συμπερασματικὰ λοιπὸν θεωροῦμε ὅτι ὁ μητροπ. Χρύσανθος τὸ 1948 ἀποφασίζει νὰ γράψει μιὰ αὐτοβιογραφία μὲ βάση τὶς ἀναμνήσεις καὶ τὶς σημειώσεις του γιὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα. Αὐτὲς ἀνάλογα μὲ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς του, ἦταν βραχύτατες, λίγες ἢ περισσότερες ἢ ἀκόμα μὲ καθαρὰ ἡμερολογιακὸ τῆς δράσεώς του χαρακτήρα. Τὴν ἀπόφασή του νὰ συνεχίσει νὰ γράφει σὲ συνεχὴ λόγο τὸ ἀφήγημά του τὸ 1948 τὴν ἀνακόπτει κάποιο ἐμπόδιο ἄγνωστο σ' ἐμᾶς, ἴσως —καὶ αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανὸ— λόγοι ὑγείας, ποὺ δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ συνεχίσει τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἡμερολογιακῶν του σημειώσεων ἀπὸ τὶς 14 Ἰουλίου 1919 ἕως τὸ τέλος τοῦ πρώτου ταξιδιοῦ του στὴν Εὐρώπη τὸ 1919. Στὸ ἐξώφυλλο τῶν *Ἀναμνήσεων* τοῦ δακτυλογραφημένου κειμένου κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο μέσα σὲ παρένθεση γράφει ὁ ἴδιος ὁ Χρύσανθος «Γλυφάδα 31/5/1948». Ἡ χρονολογία αὐτὴ συμφωνεῖ ἀπολύτως μὲ τοὺς πιθανοὺς λόγους ὑγείας ποὺ ὑπολογίζουμε ὅτι ἀνέστειλαν τὴν περαιτέρω καταγραφὴ τῶν *Ἀναμνήσεων* σὲ συνεχὴ λόγο μετὰ τὴν ἀναγραφὴ στὶς 14 Ἰουλίου 1919. Σύμφωνα μὲ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπιτροπῆς Ποντιακῶν Μελετῶν ὁ μητροπ. Χρύσανθος, πρόεδρος τῆς ΕΠΜ, δὲν παρίσταται στὶς συνεδρίες ἀπὸ τὶς 12.5.1948 ἕως τὴν 1.12.1948 καὶ ἀκόμη τὸν ἑπόμενο χρόνο ἀπὸ τὶς 13.5.1949 ἕως τὸ θάνατό του στὶς 30 Σεπτ. 1949. Γιὰ τὴ δεύτερη πολύμηνη ἀπουσία του στὰ Πρακτικὰ ἀναφέρεται ὅτι ὁ πρόεδρος ἦταν ἀσθενής, γιὰ τὴν προηγούμενη τοῦ 1948 δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει αἰτιολόγηση.

3. Ἡ ἀπόφασή του νὰ γράψει αὐτὰ ποὺ ὁ ἴδιος θεωροῦσε σημαντικὰ

καὶ ἀποδεικτικὰ τῆς δράσεώς του δὲν ὁλοκληρώθηκε. Τὸ σκοπὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου φανερώνει ὁ τίτλος *Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις*, ποὺ ὁ ἴδιος ἔγραψε στὴν ἀρχὴ τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ αὐτοῦ κειμένου. Ὁ τίτλος αὐτὸς συμφωνεῖ τελείως μὲ τὸ πρῶτο κείμενο (σσ. 13-38), ὅπου καὶ μόνο ἡ συχνὴ παρουσία τοῦ ρήματος «ἐνθυμοῦμαι» (βλ. πιὸ πάνω σσ. 247-248) ἀποδεικνύει τὸ ὀρθὸ τῆς ἐπιλογῆς τοῦ τίτλου.

Ὅμως δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴ συνέχεια τοῦ κειμένου, ἰδίως μὲ τὴν περίοδο τῆς ἀρχισυνταξίας ποὺ εἶχε ἀναλάβει στὸ περιοδικὸ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτήν. Ἀκόμα λιγότερο ἀνταποκρίνεται στὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἄφησε γιὰ τὸ διάστημα ἀπὸ 14 Ἰουλίου 1919 μέχρι τὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἐντούτοις καὶ στὰ κεφάλαια αὐτὰ ὁρισμένες σκέψεις τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου παραπέμπουν στὸν τίτλο:

— Ἐπὶ σαράντα μέρες φιλοξενήθηκε γιὰ τὶς διακοπὲς τοῦ καλοκαιριοῦ 1910 στὸ Dachau τῆς Γερμανίας ἀπὸ τὸν ποιητὴ Κωνσταντίνο Χατζόπουλο. Καὶ γράφει: «Αἱ ἡμέραι τὰς ὁποίας ἐπέρασα μαζί του εἰς τὸ Dahau εἶναι ἀπὸ τὰς ὡραιοτέρας ἡμέρας τῆς ζωῆς μου» (σ. 56).

— Στὸ κεφάλαιο ὅπου περιγράφει τὴν περίοδο 1911-1913 καὶ ἀφηγεῖται τὴ συμμετοχή του στὴν Ὀργάνωση Κωνσταντινουπόλεως σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ κύρια ἄρθρα ποὺ ἔγραφε τότε στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* σημειώνει: «Ἦτο πράγματι ὁ τότε ἐθνικὸς ἀγὼν ὡραῖος καὶ καρποφόρος καὶ ἐπεδοκιμάζετο ὑπὸ πάντων» (σ. 59).

— Λίγο πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Τραπεζούντα ὡς μητροπολίτης, ἀφηγούμενος τὴ συμμετοχή του στὴν Κεντρικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιτροπή, περιγράφει ἕνα ἐπεισόδιο ἀπὸ τὶς ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς. Στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ δὲ φαίνεται νὰ παίρνει μέρος, ἀλλὰ εἶναι ἀκριβῶς μιὰ ἀνάμνηση, καὶ ἀνάμνηση χαριτωμένη. Γράφει: «Ἐνθυμοῦμαι χαριτωμένα τινὰ ἐπεισόδια τῆς συνεργασίας ταύτης. Οὕτω π.χ. ἓν ἐκ τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς, ἐπειδὴ ἡ λέξις αἶξ, αἰγὸς ἐκρίνετο ἀκατάλληλος διὰ τὸ βιβλίον τῆς πρώτης καὶ δευτέρας τάξεως τοῦ δημοτικοῦ, ἡ δὲ κατσίκα ἐθεωρήθη μὴ προσήκουσα, προέτεινεν ὅπως μὴ περιλάβουν τὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία τὴν λέξιν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ γνωστοτάτου τούτου κατοικιδίου ζώου, τὸ ὁποῖον εἶχε τὴν ἀτυχίαν νὰ λέγεται κατσίκα!» (σ. 79).

V

Στὴν ἀρχὴ ἐσημείωσα, τονίζοντας ἴσως ὑπερβολικά, τὸ ἔλλειμμα ἀντικειμενικότητας ποὺ ὑπάρχει ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ πηγὴ ἱστορίας. Γιατὶ —καὶ τὸ ἐπαναλαμβάνω— ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ ἀφηγητὴς θέλει νὰ εἶναι ἀντικειμενικός, καὶ τότε ἀκόμη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἄλλες, ἔξω ἀπὸ τὸ ἄτομό του ἀρνητικὲς γι' αὐτὸ αἰτίες, ὑπάρχουν πάντα αἴτια ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὶς σωματικές, ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς ἰδιότητες τοῦ ἰδίου τοῦ ἀτόμου. Γιατὶ τὴν

πηγὴ τῆς ἱστορίας τὴν ἀφηγεῖται ἕνα στόμα καὶ τὴ γράφει ἕνα χέρι, ποὺ ἀνήκουν καὶ τὰ δύο σὲ ἕνα ἀνθρώπινο ὃν ποὺ ὑπόκειται στὴν ἐπίδραση τῆς ἰδιοσυστασίας του.

Ὁ παράγοντας ὑποκειμενικότητα αὐξάνει —ἢ στὴν καλύτερη περίπτωση μπορεῖ νὰ αὐξάνει— ὅταν ἕνα ἱστορικὸ κείμενο γράφεται ἀπὸ ἄτομο, τὸ ὁποῖο καταγράφει τὰ γεγονότα, τὶς πράξεις καὶ τὰ συμβάντα, ποὺ τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο στὴ ζωή του εἶδε, ἄκουσε καὶ ἐβίωσε. Τὰ κείμενα αὐτὰ τὰ ὀνομάζουμε ἀπομνημονεύματα καὶ εἰδικότερα αὐτοβιογραφικὰ ἀπομνημονεύματα. Σημειώνω τὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀπομνημονευματογράφου καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ἢ καλύτερα τοῦ συγγραφέα μιᾶς πηγῆς ἱστορίας. Ὁ δεύτερος ἔχει τὴν πρόθεση καὶ τὴ θέληση νὰ καταγράψει ἢ νὰ ἀφηγηθεῖ ἱστορία, ὁ πρῶτος γράφει ἁπλῶς αὐτὰ ποὺ ὁ ἴδιος θυμᾶται ἢ θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἄξια μνήμης.

Γίνεται ὅμως αὐτὸ στὸ ἀπομνημόνευμα; Ὁ καθένας, ὅταν ἀρχίζει νὰ γράφει, ἔστω καὶ μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ κανέναν ἄλλο, τὸ χέρι του καθυστερεῖ καὶ ἀντιστέκεται καὶ δὲν ὑπακούει ἐξολοκλήρου στὸν αὐθορμητισμὸ τῆς μνήμης, ἀλλὰ ἄλλες αἰτίες παρεμβάλλουν εἰδικὸ φίλτρο ἀνάμεσα στὶς εἰκόνες καὶ παραστάσεις τῆς μνήμης καὶ τῆς καταγραφῆς τους. Καὶ ἂν αὐτὰ συμβαίνουν στὸ συγγραφέα μιᾶς πηγῆς ἱστορίας, στὸν ἱστορικό, ποὺ θέλει νὰ εἶναι ἀντικειμενικὸς καὶ προσπαθεῖ νὰ μὴν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸν ἑαυτό του —ἀκατόρθωτο στὸν ἄνθρωπο, ὑπάρχει ἁπλῶς κλιμάκωση τῆς ὑποκειμενικότητας στοὺς διάφορους ἱστορικούς—, τότε ὁ συγγραφέας τῶν ἀπομνημονευμάτων ὑπόκειται ἐξολοκλήρου μόνο στὴ δική του μνήμη καὶ στὶς δικές του δυνατότητες καὶ ἱκανότητες νὰ καταγράψει γεγονότα, ἐνέργειες καὶ συμβάντα. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐνῶ στὸν ἱστορικὸ ἡ διαπάλη ἀνάμεσα στὴν ἀντικειμενικότητα καὶ στὴν ὑποκειμενικότητα, ἐφόσον τὸ ἄτομο, ὁ ἱστορικός, ἔχει ἀποφασίσει καὶ καταβάλλει κάθε προσπάθεια νὰ μὴν κατευθύνεται ἀπὸ ὑποκειμενικὲς δυνάμεις, κλίνει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἀντικειμενικότητας, στὸν ἀπομνημονευματογράφο ἐξ ὁρισμοῦ, ἐφόσον κατευθύνεται ἀπὸ τὴ δική του μνήμη καὶ τὴ δική του ἀπόφαση στὴν καταγραφὴ τοῦ κειμένου του, ἡ ὅλη προσπάθεια χρωματίζεται ἐντονότατα ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα.

Ἀκόμα μεγαλύτερη ἐπίδραση τοῦ παράγοντα ὑποκειμενικότητα δέχεται ὁ συγγραφέας ἀπομνημονευμάτων, ὅταν ἐξαρχῆς γράφει γιὰ νὰ δικαιολογήσει, γιὰ νὰ αἰτιολογήσει, γιὰ νὰ ἐγκωμιάσει, γιὰ νὰ κατακρίνει, μὲ ἕνα λόγο ὅταν τὴ συγγραφή του τὴν ὑπαγορεύουν ὄχι μόνο οἱ μνῆμες, ἀλλὰ ἡ μνήμη, ποὺ ἔντονα χρωματίζεται ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ πρόθεσή του. Γιατί, ὅταν γράφουμε ἀπομνημονεύματα, τείνουμε, εἴτε ἐκφράζουμε εἴτε ὄχι τὸ σκοπὸ τῆς συγγραφῆς μας, νὰ καταγράψουμε πιστὰ τὶς μνῆμες, πράγμα ποὺ δὲ γίνεται σχεδὸν ποτέ, ἀφοῦ κατὰ κανένα τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαφανίζεται τὸ ἄτομο. Πολὺ περισσότερο ὅταν οἱ μνῆμες καταγράφονται κατ' ἐπιλογήν, δηλ. καταγράφονται γεγονότα, ἐνέργειες, πρόσωπα, μὲ ἄμεσο

ἢ ἔμμεσο στόχο νὰ προβάλλουν τὴ δράση τοῦ συγγραφέα γιὰ νὰ τὴ δικαιολογήσουν καὶ νὰ τὴ δικαιώσουν. [Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ συμβουλευθεῖ ἀπὸ τὴν πλούσια ξένη βιβλιογραφία τὰ ἔργα: André Maurois, *Aspects de la biographie*, 1928· G. Misch, *Geschichte der Autobiographie*, I (1949), II (1955)· Roy Pascal, *Die Autobiographie*, 1965].

VI

Ἕνα τέτοιο κείμενο εἶναι καὶ τὸ κείμενο τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Ἔχοντας ὑπόψη τὰ μειονεκτήματα ποὺ ἔχουν παρόμοια κείμενα γενικὰ καὶ εἰδικότερα τὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐπισημάνουμε μερικὰ ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα ποὺ μπορεῖ ὁ καθένας μας —καὶ ἐδῶ ὑπεισέρχεται καὶ πάλι ὁ ὑποκειμενικὸς παράγοντας— νὰ ἐντοπίσει καὶ νὰ προβάλει.

Ὑπάρχουν λοιπὸν σφάλματα ἢ παραλείψεις στὴν ἀφήγηση ποὺ ὀφείλονται στὴ φυσιολογικὴ σὲ κάθε ἄτομο λήθη. Τέτοιες παραλείψεις γεγονότων, πράξεων καὶ ἐνεργειῶν σὲ ἕνα αὐτοβιογραφικὸ ἀφήγημα δὲν εἶναι τόσο σπάνιες. Παρόμοιες παρατηροῦνται στὸ κείμενο τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου, ὅπου καταγράφονται συνεχῶς κατ' ἐπιλογὴν τὰ γεγονότα καὶ οἱ ἐνέργειες. Ἀπὸ αὐτὲς ἀνάμεσα σὲ ἄλλες ἐντοπίζουμε δύο:

α) Στὴν ἐξιστόρηση τῆς νεανικῆς ἡλικίας ὁ μητροπ. Χρύσανθος γράφει ὅτι μὲ πέντε χρυσὲς λίρες δανεικὰ καὶ ἀφοῦ ἀποχαιρέτησε τοὺς δικούς του στὴν Κομοτηνή, πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη (*Ἀναμνήσεις*, σ. 25) καὶ ἔγινε δεκτὸς στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης. Καὶ αὐτό, μὲ τὴν παρέμβαση καὶ συμπαράσταση τοῦ τότε ἀρχιμανδρίτη Γενναδίου καὶ μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, ποὺ ὑπηρετοῦσε τότε στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (*Ἀναμνήσεις*, σ. 26). Ὁ ἀρχιμανδρίτης Γεννάδιος ἦταν ὁ διευθυντὴς τοῦ σχολείου, ὅπου φοιτοῦσε ὁ μαθητὴς Χρύσανθος (*Ἀναμνήσεις*, σ. 22). Ἔτσι ὁ Γεννάδιος ὑπῆρξε ἐκεῖνος ποὺ προσανατόλισε τὸ Χρύσανθο πρὸς τὸ ἱερατικὸ λειτούργημα. Ὅταν λοιπὸν ὁ Χρύσανθος στὶς πρῶτες διακοπὲς γύρισε στὴν πατρίδα του, ἡ μητέρα του λυπήθηκε ποὺ τὸν εἶδε μὲ ἱερατικὴ ἐνδυμασία (*Ἀναμνήσεις*, σ. 32). Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἡ ἀπορία καὶ ἡ σχετικὴ παράλειψη. Ὁ Χρύσανθος δὲν εἶχε ἀνακοινώσει στοὺς δικούς του ὅτι ἐπρόκειτο νὰ πάει στὴ Χάλκη; Δὲν τὸ ἐγνώριζε ἐπακριβῶς ἡ μητέρα του ἢ ἄλλοι στενοὶ συγγενεῖς του; Ὁ θεῖος του Γιάγκος, καὶ ἀσθενής, προέτρεπε τὸν ἀδελφό του Ἠλία νὰ ἐφοδιάσει τὸν ἀνεψιὸ μὲ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ νὰ συνεχίσει τὶς σπουδὲς του μετὰ τὸ γυμνάσιο. Ἄρα γιὰ τὸ θεῖο Γιάγκο, τὸν ἄμεσο προστάτη καὶ κηδεμόνα τῆς οἰκογένειας τοῦ Χρυσάνθου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ οἰκογενειακό του περιβάλλον δὲν εἶχε τεθεῖ ζήτημα εἰσαγωγῆς τοῦ νεαροῦ Χρυσάνθου στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης. Ἀκόμα ἡ γιαγιά του, ὅταν ὁ Χρύσανθος ἔφευγε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ ἔδωσε δῶρο ἕνα ὡραῖο δαχτυλίδι μὲ μπριγιάντι ποὺ ἀποτελοῦσε σύμφωνα μὲ τὴ λαϊκὴ πα-

ράδοση σύμβολο καὶ ἀρραβώνα γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ συνέχεια (*Ἀναμνήσεις*, σ. 25). Καὶ ἂν τὸ ἐγνώριζε ἡ μητέρα του, γιατί τότε ἐξεπλάγη τόσο; Στὶς *Ἀναμνήσεις* του ὁ Χρύσανθος δὲ γράφει ἐπακριβῶς τίποτα σχετικό. Ἴσως νὰ διέφυγε ἀπὸ τὴ μνήμη του ὅταν ἔγραφε τὶς *Ἀναμνήσεις* του.

β) Ὁ Χρύσανθος, ὅταν ἔφθασε στὴν Τραπεζούντα ὡς μητροπολίτης, ἔγραψε σὲ ἕνα του γράμμα πόσο χαμηλὸ ἦταν τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τῶν Ἑλλήνων τῆς πόλεως καὶ τῆς ἐπαρχίας καὶ πόση λίγη ἔφεση ὑπῆρχε γιὰ πνευματικὲς ἐνασχολήσεις. Μάλιστα ἀναφέρει ὅτι στὸν πρῶτο κιόλας χρόνο τῆς ἀρχιερατείας του ἱδρύθηκε καὶ λέσχη, ὅπου καὶ ὁ ἴδιος μίλησε μὲ θέμα τὴν ἑλληνικὴ φυλή. Ἐκεῖ διάβασε καὶ στίχους τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει τὸν ποιητὴ (γράμμα του πρὸς τὴν Πηνελόπη Δέλτα, *Ἀλληλογραφία Π. Δέλτα*, σ. 415· βλ. *Νέα Ἑστία*, ὅ.π. σσ. 664-665 καὶ 1312). Ἀργότερα στὴν προσπάθειά του γιὰ ζωηρότερη πνευματικὴ κίνηση στὴν πόλη τῆς Τραπεζούντας ἵδρυσε καὶ ἑβδομαδιαῖο περιοδικὸ μὲ τὸν τίτλο *Οἱ Κομνηνοί*, ποὺ ἦταν ποικίλης ὕλης ἀλλὰ σὲ μεγάλο ποσοστὸ μποροῦσε νὰ χαρακτηριστεῖ φιλολογικὸ περιοδικό. Τὸν ἴδιο στόχο, τὴν ἄνοδο τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τῆς Τραπεζούντας, σκόπευε καὶ ἡ ἐπιτυχημένη πορεία τῶν ἑλληνικῶν σχολείων στὸν Πόντο καὶ ἰδιαίτερα τοῦ περιώνυμου Φροντιστηρίου Τραπεζούντας. Εὔλογη λοιπὸν ἡ ἀπορία τοῦ ἀναγνώστη τῶν *Ἀναμνήσεων*: Γιατί ὁ συγγραφέας τους δὲν ἀναγράφει τὴν ἐπιτυχημένη αὐτὴ κίνηση καὶ δράση τῶν ἑλληνικῶν ἐκπαιδευτηρίων τῆς Τραπεζούντας, καὶ μάλιστα τοῦ Φροντιστηρίου, ὡς προφανὴ ἀπόδειξη γιὰ τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὴν παιδεία τῶν ἐκεῖ Ἑλλήνων; (Σχετικὰ γράφει ὁ ἴδιος γιὰ τὰ σχολεῖα καὶ τὴν παιδεία στὰ χρόνια αὐτὰ στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 745-747). Ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὅλα σχεδὸν τὰ ὑπομνήματα ποὺ γράφονταν τότε ἀπὸ τὶς περιοχὲς τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ περιεῖχαν ἀπαραιτήτως καὶ μιὰ παράγραφο γιὰ τὴν ἄνθηση ἐκεῖ τῶν σχολείων καὶ γενικότερα τῆς παιδείας. Ἦταν, κατὰ τὴ γνώμη ὅλων, λόγος ἔγκυρος γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς περιοχὲς ἐκεῖνες. Εἶναι καὶ αὐτὸ μιὰ παράλειψη, ποὺ ὀφείλεται, νομίζουμε, στὴ φυσιολογικὴ λήθη. Καὶ ὅμως ὁ Χρύσανθος κατὰ τὴν πρώτη τετραετὴ παραμονή του στὴν Τραπεζούντα στὰ χρόνια 1903-1907 ὑπῆρξε καθηγητὴς τῶν Θρησκευτικῶν στὸ Φροντιστήριο. Ἀκόμα πολλὲς φορὲς στὶς *Ἀναμνήσεις* ἀναφέρει ὀνόματα καθηγητῶν τοῦ Φροντιστηρίου (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 39, 42, 89 καὶ 96, ὅπου ὁ Χρύσανθος σὲ συνάντησή του μὲ ἀνώτατο Τοῦρκο ἀξιωματοῦχο ἀναφέρει τὸ Φροντιστήριο Τραπεζοῦντος). Ἄλλωστε στὴ διάρκεια τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τῆς ρωσικῆς κατοχῆς τουλάχιστον κάθε χρόνο ἐτελεῖτο εἰδικὴ τελετὴ τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸ ναΐδιο τῶν Ἁγίων Πάντων τοῦ Φροντιστηρίου, γεγονὸς ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοὶ* γιὰ τὰ χρόνια τῆς ρωσικῆς κατοχῆς. [Τὸ ἄγνωστο αὐτὸ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία περιοδικὸ παρουσιάζεται στὶς σσ. 137-180 τοῦ παρόντος τόμου].

VII

Μιὰ ἄλλη μεγάλη κατηγορία παραλείψεων σὲ αὐτοβιογραφικὰ κείμενα σὰν αὐτὸ τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου εἶναι ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες ὁ συγγραφέας, γιὰ λόγους ἐμφανεῖς ἢ γιὰ λόγους δυσδιάκριτους ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη, ἀφήνει νὰ ὑπάρχουν στὸ κείμενό του.

α) Τὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί*, ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ἀσφαλῶς εἶχε ἀρκετὴ κυκλοφορία καὶ παραδοχὴ στὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, ἀφοῦ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀπισθόφυλλου σὲ δύο τεύχη (19 [7.1.1917] καὶ 21 [4.2.1917]) ἀγγέλλεται ὅτι τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴ διαχείριση τοῦ περιοδικοῦ θὰ διατεθοῦν γιὰ τὴ συντήρηση βιβλιοθήκης στὴν Τραπεζούντα. Καὶ εἶναι σημαντικὸ ὅτι στὸ περιοδικὸ αὐτὸ σχεδὸν κάθε φορὰ στὴν ἀρχὴ τῶν τευχῶν ἀναγράφονταν οἱ εἰδήσεις καὶ τὰ ἐπίσημα τηλεγραφήματα καὶ οἱ προπόσεις τῶν Ρώσων ἐπισήμων μὲ τὸν διοικοῦντα τότε τὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας μητροπ. Χρύσανθο. Καὶ ὅμως τὸ περιοδικὸ αὐτὸ δὲ μνημονεύεται στὶς *Ἀναμνήσεις* τοῦ Χρυσάνθου, παρὰ μόνον ὅταν τὸ 1919 ὁ μητροπ. Χρύσανθος βρίσκεται στὴν Ἀθήνα καὶ ἐπισκέπτεται τὸ Στέφανο Δραγούμη, πατέρα τοῦ Φίλιππου καὶ τοῦ Ἴωνα Δραγούμη, στὸν ὁποῖο ἀφήνει καὶ ἕνα σώμα τοῦ περιοδικοῦ *Οἱ Κομνηνοί* (*Ἀναμνήσεις*, σ. 256). Καὶ σημειώνουμε ὅτι, ὅταν ἀναγράφει τὴν πληροφορία αὐτή, τὴν διατυπώνει χωρὶς καμιὰ πρόσθετη ἐπεξήγηση. Γράφει ἁπλῶς: «Ἔδωσα τὴν φωτογραφίαν μου εἰς τοὺς φίλους καὶ τὸ περιοδικὸν ''Οἱ Κομνηνοί''».

Στὴν περίπτωση αὐτὴ διαβλέπουμε μιὰ ἐκ προθέσεως παράλειψη. Τὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοὶ* ἦταν μιὰ πνευματικὴ ἐκδήλωση στὴν Τραπεζούντα ποὺ κράτησε δύο περίπου χρόνια, ποὺ εἶχε ἀναγνωστικὸ κοινὸ καὶ ποὺ ἦταν πρὸς δίκαιον ἔπαινον τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ περιοδικοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Ἔτσι πρέπει νὰ εἰκοτολογήσουμε γιὰ ποιὸ λόγο κατὰ τὴ γνώμη μας δὲν ὑπῆρχε στὶς *Ἀναμνήσεις* καμιὰ ἄλλη μνεία τοῦ περιοδικοῦ. Νομίζουμε ὅτι εἴμαστε πολὺ κοντὰ στὴν ἀλήθεια μὲ τὶς παρακάτω σκέψεις μας:

Ὁ μητροπ. Χρύσανθος σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ δὲν ἐκφράστηκε σὲ γραπτὸ ἢ σὲ λόγο του ὑπὲρ μιᾶς πολιτικῆς παρατάξεως. Βέβαια ἦταν μέσα στὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου νὰ μὴν ἀντιτίθεται στὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως τῶν Ἀθηνῶν. Πράγματι, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1919, εἶχε πάει στὸ Βατοὺμ γιὰ νὰ πάρει τὸ πλοῖο ποὺ θὰ τὸν μετέφερε στὸ Παρίσι στὴ Συνδιάσκεψη Εἰρήνης. Ἐκεῖ, σὲ δεῖπνο ποὺ τοῦ παρέθεσαν, ἕνας συνδαιτυμόνας ἔκανε πρόποση ὑπὲρ τοῦ βασιλέα Κωνσταντίνου, ποὺ εἶχε τότε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ θρόνο. Ὁ Χρύσανθος λοιπὸν στὴ δική του πρόποση ἀντέτεινε: «... ὁ Θεός, ὅστις προστατεύει πάντοτε τὴν Ἑλλάδα, ἀνήγειρε νέον ἡγέτην, τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον, ὅστις εἰς κατάλληλον καιρὸν ἀνέλαβε τὴν ἡγεσίαν καὶ ἔστρεψεν ὁλοκλήρως τὴν Ἑλλάδα πρὸς

τοὺς Συμμάχους καὶ ἤδη ὡς νικηταὶ μετέχομεν τῆς νίκης καὶ προτείνω νὰ προπίωμεν ὑπὲρ τοῦ Πρωθυπουργοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου» (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 185-186).

Ἐντούτοις, ἐπαναλαμβάνω, δὲν ἐξέφρασε τοποθέτησή του σὲ πολιτικὴ ἰδεολογία σὲ κανένα χρονικὸ διάστημα. Εἶναι σήμερα γνωστὸ ὅτι ἀνῆκε στὴν Ὀργάνωση Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ εἶχε ἱδρυθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Σουλιώτη Νικολαΐδη καὶ τὸν Ἴωνα Δραγούμη. Οἱ δύο ἱδρυτὲς πρέσβευαν ὅτι μποροῦσε ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους μὲ τὴν ἀνωτερότητα, τὴν οἰκονομική, κοινωνική, πολιτικὴ καὶ ἄλλη ποὺ τὸν διέκρινε, νὰ μὴν ἐπιζητεῖ τὸν ἀκρωτηριασμὸ ἢ διαμελισμὸ τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἀλλὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό του καὶ τὴν ἐνδυνάμωσή του ὡς μιᾶς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας. Μέσα σ' αὐτὴν ὅμως οἱ χριστιανικὲς ἑλληνικὲς καὶ ἄλλες μειονότητες θὰ ἀπήλαυαν δικαιώματα ἴσα μὲ αὐτὰ τῶν μωαμεθανῶν Τούρκων (βλ. Ἀθ. Σουλιώτης Νικολαΐδης, *Ὀργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ἐπιμέλεια Θ. Βερέμης-Κ. Μπούρα, 1984). [Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ τοῦ ἰδεολογικοῦ πλαισίου τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου ἀναμένεται δημοσίευση ἰδιαίτερης μελέτης μας].

Ἡ μόνη λοιπὸν φορὰ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Χρύσανθος φανέρωσε τὶς προτιμήσεις του ἦταν ὅταν στὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοὶ* παρουσίασε τὶς ἐντυπώσεις τοῦ Ἴωνα Δραγούμη γιὰ τὸν Ἰωακεὶμ Γ΄ (τεῦχ. 15) καὶ ὅταν ἀναδημοσίευσε (τεύχη 8 καὶ 9) ἀπὸ τὸ περιοδικὸ τοῦ Ἴωνα Δραγούμη *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις* τὶς συνεδριάσεις τῆς ἑλληνικῆς Βουλῆς τοῦ Μαΐου 1916 ὅπως καὶ τὴν Ἐξωτερικὴ καὶ Ἐσωτερικὴ Ἐπιθεώρηση τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ τοῦ Ἰουνίου 1916. Στὶς δημοσιεύσεις αὐτὲς ὁ Ἴων Δραγούμης, βουλευτής, ἀντιτίθεται στὶς τότε ἑλληνικὲς κυβερνήσεις. Βέβαια ὁ μητροπ. Χρύσανθος προκειμένου νὰ δημοσιεύσει κάθε φορὰ τὰ κείμενα αὐτὰ γράφει πολλὰ ἐπαινετικὰ γιὰ τὸν πολιτικὸ Ἴωνα Δραγούμη. Ἀσφαλῶς ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἐκδήλωση καὶ ἡ ἔκφραση τῆς συμπορεύσεως τοῦ Χρυσάνθου μὲ τὸν Ἴωνα Δραγούμη ἦταν ἕνα σημεῖο, τὸ ὁποῖο ὁ Χρύσανθος δὲ θεώρησε ὀρθό. Ὄχι διότι δὲν πίστευε στὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Δραγούμη, ἀλλὰ διότι ἀφέθηκε νὰ τὴν ἐκφράσει δημοσία καὶ ἐπισήμως. Νομίζουμε ὅτι αὐτὸ τὸ γεγονὸς παρότρυνε τὸ Χρύσανθο νὰ μὴ μνημονεύσει τὴν ἔκδοση, τὴν κυκλοφορία καὶ τὴν παροδοχὴ τοῦ περιοδικοῦ *Οἱ Κομνηνοὶ* ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, νὰ μνημονεύσει ὅμως ἁπλὰ τὴν προσφορὰ τοῦ περιοδικοῦ μόνο στὴν οἰκογένεια Δραγούμη καὶ σὲ κανέναν ἄλλον.

β) Σχεδὸν παρόμοιος εἶναι ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ *Ἀναμνήσεις* τελειώνουν, γιὰ νὰ μὴν πῶ διακόπτονται ἐκ προθέσεως, μὲ τὴν προσφώνηση τοῦ Χρυσάνθου στὴ συγκέντρωση τοῦ Lambeth Palace, ποὺ εἶχε ὀργανώσει ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Canterbury καὶ ὅπου ἦταν προσκεκλημένος καὶ ὁ Βενιζέλος. Αὐτὰ συνέβαιναν, ὅπως γράφει ὁ μητροπ. Χρύσανθος, «τὸν Ἀπρίλιο» τοῦ 1920. Μετὰ τὴν τελετὴ ὁ Βενιζέλος προσκαλεῖ τὸ Χρύσανθο νὰ μὴ χρησιμοποιήσει τὸ αὐτοκίνητό του ἀλλὰ νὰ ἀναχωρήσουν μαζὶ μὲ τὸ

δικό του. Καὶ στὸ τέλος τῶν *Ἀναμνήσεων* ὁ Βενιζέλος μέσα στὸ αὐτοκίνητο ὑπὸ τύπον ἐρωτήσεως ἀποτείνεται στὸ Χρύσανθο σχετικὰ μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ τοῦ 1920, μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους καὶ τὸν Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο καὶ τὴ μείωση καὶ μετατόπιση τοῦ ἐξωελλαδικοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ, καὶ λέει: «Τὸ πρόγραμμα τοῦ φίλου σας Ἴωνος Δραγούμη... νομίζετε ὅτι ἦτο δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθῇ;». Καὶ ὁ Χρύσανθος ἀπαντᾶ ὅτι «τὸ πρόγραμμα τοῦ φίλου μου Ἴωνος Δραγούμη βεβαίως πρὸ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ εὐκολώτερον». Ὁ Χρύσανθος, περιγράφοντας τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη (Φεβρουάριος ἕως Μάιος τοῦ 1920) (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 285-286), βάζει τέλος στὶς *Ἀναμνήσεις* μὲ τὴν ὁμολογία καὶ τὴ δήλωση ὅτι πίστευε καὶ πιστεύει τὸ 1920 (γεγονὸς γνωστὸ καὶ στὸ Βενιζέλο ἀπὸ πολὺ πιὸ πρὶν) στὶς ἰδέες τοῦ Ἴωνα Δραγούμη.

γ) Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι στὶς ἕξι σελίδες 280-286 ὁ Χρύσανθος ἀφηγεῖται μερικὲς λεπτομέρειες τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ καὶ διηγεῖται μόνο τὴ συνάντησή του μὲ τὸ Γάλλο πολιτικὸ Jules Cambon. Ὁ φιλέλληνας αὐτὸς πολιτικός, ποὺ ὑποστήριζε πάντα τὶς ἑλληνικὲς θέσεις, μὲ φανερὴ λύπη ὁμολογεῖ πὼς τώρα εἶναι πλέον ὁ μόνος ποὺ τὶς ὑποστηρίζει. Καὶ ὅμως τὸ ταξίδι περιλάμβανε καὶ ἄλλες συναντήσεις καὶ ἄλλα γεγονότα. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ πιὸ σημαντικὸ ἦταν αὐτὸ ποὺ θὰ συνέβαινε στὸ τέλος τοῦ μηνὸς Ἀπριλίου (18-25 Ἀπριλίου 1920) στὴ Συνδιάσκεψη τοῦ Σὰν Ρέμο. Ἐκεῖ ἀποφασίστηκαν ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις οἱ ὅροι τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν (θὰ ὑπογραφεῖ ἡ συνθήκη αὐτὴ στὶς 10 Αὐγούστου τοῦ 1920) χωρὶς καμιὰ ἀπολύτως μνεία τοῦ Πόντου καὶ τῆς αὐτονομίας του ἢ ἄλλων διευθετήσεων τῆς περιοχῆς. Ὁ Χρύσανθος δὲν ἀναγράφει οὔτε τὸ ταξίδι στὸ Σὰν Ρέμο οὔτε καὶ τὴν ἐπάνοδό του στὴν Ἀθήνα καὶ Κωνσταντινούπολη. Τὸ ξέρουμε ἀπὸ ἄλλες πηγὲς (γράμμα τοῦ Κ. Κωνσταντινίδη 23/6.5.1920 ἀπὸ τὴ Μασσαλία, βλ. Θ. Θεοφύλακτος, *Γύρω στὴν ἄσβεστη Φλόγα*, σ. 279). Ἀπὸ γράμμα τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τοῦ Βατοὺμ στὶς 31.7.1920 μαθαίνουμε (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σσ. 284-285) ὅτι ὁ κύκλος γύρω ἀπὸ τὸ Χρύσανθο προσπαθοῦσε νὰ ἀποσείσει τὶς ἔντονες κατηγορίες ποὺ τοῦ ἀπηύθυναν οἱ ποντιακὲς ὀργανώσεις γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ποντιακοῦ ζητήματος. Καὶ αὐτὸ ἰδιαιτέρως μετὰ τὶς δηλώσεις τοῦ Βενιζέλου στὴ Βουλή (30 Ἀπριλίου 1920) γιὰ τὴ συνθήκη τοῦ Σὰν Ρέμο καὶ τὴν ἀρθρογραφία τοῦ Ἴωνα Δραγούμη στὴν *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρηση* (4.7.1920), ὅπου ἀντιμετώπιζε τελείως ἀρνητικὰ τὴν πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου στὸ ποντιακὸ πρόβλημα. Οἱ ποντιακὲς ὀργανώσεις κατηγοροῦσαν τὸ μητροπ. Χρύσανθο ὅτι αὐτὸς ἔδωσε στὸ Δραγούμη ἔγγραφα καὶ πληροφορίες γιὰ νὰ γράψει τὸ ἄρθρο (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σ. 289). Τέλος —καὶ αὐτὸ δείχνει τὴν πλήρη ἀποτυχία τῆς ποντιακῆς ἀντιπροσωπείας στὸ Σὰν Ρέμο— ἡ Διάσκεψη οὔτε κὰν νὰ ἀκούσει δέχθηκε τὴν ἀντιπροσωπεία αὐτή.

Νομίζω ὅτι ἡ αὐτογνωσία τοῦ Χρυσάνθου καὶ ἡ ἐπίγνωση ὅτι ὑπεῖχε

καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος εὐθύνη στὴν ἀποτυχία αὐτή (βλ. τὴν ἴδια ὁμολογία στὶς τελευταῖες τέσσερις σελίδες τοῦ πολυσέλιδου ἔργου του «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», ὅπου κατηγορεῖ τὴν ὑποκρισία τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων καὶ τῶν ΗΠΑ ἀπέναντι στὸν Ἑλληνισμὸ καὶ τὰ δίκαιά του), καὶ ἰδιαιτέρως, ἐπειδὴ δὲν ἤθελε νὰ καταγράψει τὴν ἀντίθεσή του μὲ τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου, ἔγραψε, νομίζουμε, τὸ 1948 τὶς λίγες ἐκεῖνες σελίδες γιὰ τὸ δεύτερό του ταξίδι στὴ Δύση καὶ ἐτελείωσε ἔτσι ἀπότομα καὶ χωρὶς λογικὴ συνέχεια τὶς *Ἀναμνήσεις* του, ὅπως τὶς ἄφησε τὸ 1948.

δ) Ἀκόμα ὑπάρχει μιὰ παράλειψη σημαντικὴ γιὰ τὸ χῶρο τοῦ Πόντου, ποὺ ἀντιμετώπιζε διαρκῶς ἀπὸ μέρους τῶν Ποντίων ἔξω τοῦ Πόντου μιὰ συνεχὴ σειρὰ προτάσεων γιὰ στρατιωτικὴ δράση: Ὁ ἑλληνικὸς Πόντος μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ προσπορισθεῖ τὴν ἐλευθερία του καὶ τὴν αὐτονομία του μὲ τὶς δικές του δυνάμεις, δηλαδὴ νὰ ὀργανωθεῖ στρατιωτικὰ καὶ νὰ ἐκδιωχθοῦν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τμήματα ἐντόπια ἀνταρτικὰ καὶ ἀπὸ μονάδες ὀργανωμένες μακρὰν τοῦ Πόντου (Ἀθήνα, Θεσσαλονίκη, Νότιος Ρωσία, Καύκασος).

Ἦταν ἕνα σχέδιο ποὺ συνεχῶς πρόβαλλε ὁ Γερμανὸς Καραβαγγέλης, μητροπολίτης Ἀμασείας καὶ παλαιότερα, κατὰ τὸ μακεδονικὸ ἀγώνα στὴ Μακεδονία, μητροπολίτης Καστοριᾶς. Ἐπιζητοῦσε μὲ ἐπιμονὴ νὰ ὀργανωθοῦν ἀνταρτικὰ σώματα (ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τοῦ μακεδονικοῦ ἀγώνα) καὶ προσπαθοῦσε νὰ πείσει τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση τοῦ Βενιζέλου νὰ συναινέσει σ' αὐτὸ τὸ σχέδιο.

Ὅμως ὁ μητροπ. Χρύσανθος, ὁ ὁποῖος προσπαθοῦσε νὰ συγκρατήσει τὴν ἀγριότητα τῶν Τούρκων μακριὰ ἀπὸ τὸ ποίμνιό του στὴ μητρόπολη τῆς Τραπεζούντας (καὶ ἐν μέρει τὸ ἐπέτυχε σώζοντας πολλὲς οἰκογένειες ἀπὸ τὴν ταλαιπωρία τῆς ἐξορίας καὶ τὴν ἀγριότητα τῶν Τούρκων), κάθε φορὰ μὲ πλήρη ἐξουσιοδότηση προσωπικὰ τοῦ Βενιζέλου τηλεγραφοῦσε καὶ ἔγραφε νὰ μὴν προβοῦν σὲ καμιὰ ἐνέργεια ποὺ θὰ ἔθετε σὲ κίνδυνο ἐξοντώσεως τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς ἐπαρχίας Τραπεζούντας. (Πολλὲς ἀναφορὲς στὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. στὸ ἔργο Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σσ. 134, 138, 139 κ.ἄ., ἰδιαιτέρως ὅμως σ. 181, ὅπου ὁ μητροπ. Ἀμασείας Γερμανὸς Καραβαγγέλης θέτει καὶ πάλι τὸ ζήτημα τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως τοῦ Πόντου καὶ τῆς παρεμβάσεως μὲ ἔξωθεν βοήθεια στὰ μικρὰ ἀνταρτικὰ σώματα τῶν Ποντίων. Ὁ Χρύσανθος ὅμως, χωρὶς νὰ αναφέρεται ὀνομαστὶ στὸν Ἀμασείας, τηλεγραφεῖ τὴν κατηγορηματικὴ ἀντίθεσή του καὶ ἄρνησή του γιὰ παρόμοιες ἐνέργειες). Καὶ ἐνῶ πολλὲς φορὲς ἐτέθη τὸ πρόβλημα αὐτὸ τοῦ ἀντάρτικου καὶ τῆς ἀνακηρύξεως ἐλεύθερου Πόντου μὲ στρατιωτικὰ μέσα, ἐντούτοις ὁ Χρύσανθος δὲν ἀναφέρει στὶς *Ἀναμνήσεις* του τίποτα τὸ σχετικό, τουλάχιστον ρητά. Βέβαια παραλείπει νὰ ἀναφέρει τὶς πρωτοβουλίες τοῦ Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιο ὀνομαστὶ γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ προβλήματος τοῦ ἀντάρτικου στὸν Πόντο μετὰ

τὸ 1917. (Ὁ ἴδιος ὁ Γερμανὸς Καραβαγγέλης στὰ ἀπομνημονεύματά του ποὺ δημοσιεύτηκαν σὲ τρεῖς συνέχειες στὴν ἐφημερίδα *Καθημερινὴ* [16.8.1982, 22/23.8.1982 καὶ 29/30.8.1982] καὶ στὴ δεύτερη συνέχεια γράφει πὼς στὸ τέλος τοῦ 1918 ἦταν στὴν Τραπεζούντα καὶ μαζὶ μὲ τὸν μητροπολίτη Τραπεζοῦντος Χρύσανθο συνέταξαν ὑπόμνημα πρὸς τοὺς Συμμάχους γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ Πόντου. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ τὸ ἔστειλαν μὲ ἔμπιστο πρόσωπο ἀπὸ τὴν Ἀμισὸ στὸν Ἕλληνα ἀρμοστὴ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ μητροπ. Χρύσανθος στὶς *Ἀναμνήσεις* δὲν τὸ ἀναφέρει αὐτό. (Πολλὲς μνεῖες τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἀμασείας Γερμανοῦ Καραβαγγέλη καταγράφονται στὸ βιβλίο Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, ὅπως καὶ στὴν ἐρευνητικὴ (ὄχι ὅμως πλήρη) καὶ πρώτη γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἐπιστημονικὴ ἐργασία τοῦ Χρήστου Ἀνδρεάδη, «Ἱστορικὸ σχεδίασμα τῆς δράσεως τῶν Ἑλλήνων ἀνταρτῶν τοῦ Πόντου (1914-1922)», *Ἀρχεῖον Πόντου* 44 (1993), σσ. 155-301). Καὶ αὐτό, ὅπως καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ἀντάρτικο τοῦ Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, παραλείπονται στὸ αὐτοβιογραφικὸ ἀφήγημα τοῦ Χρυσάνθου.

Ἀλλὰ καὶ στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος» παρατηροῦμε τὴν ἴδια παράλειψη: ἐνῶ ὁ Χρύσανθος παραπέμπει στὰ μελετήματα τοῦ Ἰ. Μηλιόπουλου καὶ τοῦ Ἰσραὴλ Βασιλειάδη, ποὺ εἶχαν δημοσιευθεῖ στὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί*, ἀποφεύγει νὰ πράξει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν Ἰωάννη Κάλφογλου, ἂν καὶ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ γίνει ὁπωσδήποτε τουλάχιστον γιὰ πέντε ἀπὸ τὶς μελέτες τοῦ ἐρευνητῆ, τὶς δημοσιευμένες στὰ τεύχη 11, 12, 14, 19, 20 τοῦ περιοδικοῦ.

Ὁ Ἰ. Κάλφογλου, τὸ σημειώνουμε, κατὰ τὸ διάστημα τῆς ρωσικῆς κατοχῆς παρέμενε στὴν Τραπεζούντα καὶ ἔδωσε συνεργασίες του στὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί*, ἔκανε μάλιστα καὶ διάλεξη στὴ λέσχη τῆς Τραπεζούντας. Πρὶν οἱ Τοῦρκοι ἀνακαταλάβουν τὴν Τραπεζούντα τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1918 ἀναχώρησε γιὰ τὴ Ρωσία ὅπως καὶ ὁ Θ. Θεοφύλακτος —βλ. Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σ. 45— καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ἐκεῖ τὸν συναντοῦμε τὸ 1919 νὰ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Ποντίων τοῦ Αἰκατερινοντὰρ καὶ τῆς Ἀμασείας. Τὸ Μάιο τοῦ 1919 παίρνει μέρος στὸ γενικὸ συνέδριο τῶν Ποντίων στὸ Βατούμ. Συμμετεῖχε ἐνεργὰ στὶς ἐργασίες τῆς κεντρικῆς αὐτῆς ὀργανώσεως καὶ πολλὲς φορὲς ἐκφράστηκε κατὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Χρυσάνθου γιὰ τὸ ποντιακὸ ζήτημα. Ἦταν στὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν αὐτονομία τοῦ Πόντου ριζοσπαστικός, καὶ μάλιστα στὶς 6.7.1919 εἶχε τὴν ἄποψη ὅτι ἔπρεπε νὰ δημιουργηθεῖ ἀνεξάρτητος Πόντος, ἀκόμα καὶ ἂν τὰ ἀντίποινα τῶν Τούρκων στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς Τραπεζούντας μποροῦσαν νὰ ἦσαν σκληρὰ —ἄποψη τελείως ἀντίθετη μὲ τὴ γνώμη τοῦ Χρυσάνθου (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σ. 141).

Ἔτσι πολὺ πιθανὸν προσωπικοὶ λόγοι δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀναγραφὴ τῶν μελετῶν τοῦ Κάλφογλου στὴν τεκμηρίωση τῶν σχετικῶν θεμάτων στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος». Ἔχουμε λοιπὸν καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ μία ἐκ προθέσεως παράλειψη ὅπως καὶ στὶς *Ἀναμνήσεις*. Ἐκεῖ ἡ ἀντίθεση τοῦ

Χρυσάνθου πρὸς πρόσωπα δὲν καταγραφόταν πάντα. Ὁ χαρακτήρας τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου δὲν τοῦ ἐπέτρεπε, παρὰ μόνο σὲ σπάνιες περιπτώσεις, νὰ ἔχει στὶς *Ἀναμνήσεις* ἀκούσιες παραλείψεις. Ὁ Χρύσανθος τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς στὰ γραπτά του προτιμοῦσε νὰ ἀποσιωπήσει τὰ πρόσωπα αὐτὰ παρὰ νὰ τὰ ὀνομάσει καὶ νὰ τὰ κατακρίνει.

Σχετικὰ ὅμοια εἶναι καὶ ἡ παράλειψη ἀναφορᾶς τοῦ Ποντίου γιατροῦ Θ. Κ. Θεοφυλάκτου: ὁ γιατρὸς συνεργάστηκε στὴν Τραπεζούντα μὲ τὸ Χρύσανθο γιὰ τὰ κοινοτικὰ ζητήματα μέχρι λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ρωσικῆς κατοχῆς (Φεβρουάριος 1918), ὁπότε ἀναχώρησε μὲ τὴν οἰκογένειά του γιὰ τὸ Βατούμ. Στὴν προσπάθεια γιὰ μιὰ πνευματικότερη Τραπεζούντα προτείνει στὸ Δεσπότη τὴν ἵδρυση καὶ τὴ χρηματοδότηση ἑνὸς περιοδικοῦ (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σ. 45). Ὁ Χρύσανθος τὸ ἀποδέχεται καὶ γιὰ ἕνα χρόνο (29.5.1916 - 28.5.1917) ἐκδίδεται τὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί*. Στὸ ἑξώφυλλο ἔγραφε *Ἑβδομαδιαῖον περιοδικὸν ἱδρυθὲν ὑπὸ τῆς Α.Σ. τοῦ Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Κυρίου Κυρίου Χρυσάνθου*. Ὁ Χρύσανθος ἀποσιωπᾶ τελείως καὶ τὸν ἐμπνευστὴ καὶ τὸ χρηματοδότη τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ Θ. Κ. Θεοφύλακτο. [Βλ. στὴ μελέτη μας γιὰ τὸ περιοδικὸ σ. 141 τοῦ παρόντος τόμου.]

ε) Τέλος, γιὰ νὰ μὴν ἀπαριθμῶ πολλὲς ἄλλες παραλείψεις, ἀναφέρω ὅτι πρὶν ἀρχίσουν τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα στὴ Ρωσία, ὁ Χρύσανθος ἔστειλε στὴ Μόσχα τὸν ἔμπιστό του Νικόλαο Λεοντίδη, συνεργάτη καὶ συναγωνιστή του στὴν Ὀργάνωση Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκεῖ ὁ ἀπεσταλμένος ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἕλληνα πρέσβυ Κακλαμάνο καὶ ζήτησε ἀπὸ τὴν τσαρικὴ ρωσικὴ κυβέρνηση μὲ τὴν ἐγγύησή της καὶ μὲ τὴν παρουσία της νὰ προσδώσει στὸν Πόντο μιὰ αὐτονομία χωρὶς τουρκικὴ διοίκηση καὶ ἐποπτεία. Αὐτὰ ἀναφέρονται ρητὰ ἀπὸ τὸ Νικόλαο Λεοντίδη τὸ 1920 στὴν Ἐθνοσυνέλευση τῶν Ποντίων στὸ Βατούμ, ὅπως καταγράφει στὸ βιβλίο του ὁ Κ. Θεοφύλακτος (*Φλόγα*, σ. 157). Καὶ ὅμως αὐτὰ δὲν ἀναγράφονται στὶς *Ἀναμνήσεις*.

Αὐτὲς εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς ἠθελημένες καὶ ἀκούσιες παραλείψεις τοῦ συγγραφέα τῶν *Ἀναμνήσεων*.

VIII

1α) Ἔτσι τώρα μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε κάπως περισσότερο καθοριστικὰ τὸ αὐτοβιογραφικὸ ἀφήγημα τοῦ Χρυσάνθου: Κατὰ τὴ γνώμη μας ὁ Χρύσανθος δὲν εἶχε μέχρι τὸ 1948 ὑλοποιήσει στὸ σύνολό της μὲ ἕνα ὁποιοδήποτε κείμενο τὴ συγγραφὴ μιᾶς αὐτοβιογραφίας του, ὅπως περίπου παρουσιάζεται ἔντυπη σήμερα. Ἐκτὸς ἀπὸ σημειώσεις, ὁ μητροπολίτης εἶχε στὸ ἀρχεῖο του ἔγγραφα ὅπως καὶ ἐκθέσεις γιὰ ζητήματα, γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν ὁποίων εἶχε ὁ ἴδιος ἐργασθεῖ. Ἀκόμα τὸ 1948 ὡς ὑλικὸ γιὰ τὴν αὐτοβιο-

γραφία του εἶχε καὶ ἕνα συνεχὲς ἡμερολόγιο ποὺ κάλυπτε τὴν περίοδο τοῦ πρώτου ταξιδιοῦ του στὴ Δύση μὲ πρόσκληση τοῦ Βενιζέλου γιὰ τὴ Συνδιάσκεψη Εἰρήνης τοῦ 1919. Οἱ ἡμερολογιακὲς αὐτὲς καταγραφὲς ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ὁ μητροπ. Χρύσανθος μετέτρεψε σὲ συνεχὴ λόγο (περιλαμβάνουν τὸ ταξίδι του ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα στὴ Μασσαλία, Παρίσι μέχρι τὶς 14 Ἰουλίου), περίπου ἴδιες μὲ αὐτὲς ποὺ σήμερα διαβάζουμε στὶς *Ἀναμνήσεις*. Καταγράφουν γεγονότα μετὰ τὶς 14 Ἰουλίου 1919 μέχρι τὴν ἐπάνοδό του στὴν Τραπεζούντα. Ἔτσι, ὅσο κείμενο τῶν *Ἀναμνήσεων* ὁ μητροπολίτης ἦταν δυνατὸν νὰ γράψει, τὸ ἔγραψε σὲ συνεχὴ λόγο τὸ 1948. Συνέτασσε λοιπὸν τὶς *Ἀναμνήσεις* του τὸ 1948 μὲ βάση τὶς προσωπικὲς ἀναμνήσεις, τὰ ἔγγραφα, τὶς προσωπικὲς σημειώσεις καὶ ἰδίως τὴν ἀφήγηση τῆς δράσεώς του (κατὰ τὴν περίοδο 1903-1907, καὶ εἰδικότερα κατὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ 1914 μέχρι τὸ 1922), ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ τὸ 1933 στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σ. 745 μέχρι τέλος. Ἐγνώριζε πολὺ καλὰ ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ τεκμηρίωνε τὸ βίο καὶ τὴ δράση του. Ὅταν ἔγραφε σὲ συνεχὴ λόγο τὸ αὐτοβιογραφικό του κείμενο καὶ ὅταν ἀντέγραφε μετὰ ἀπὸ σχετικὰ μικρὴ ἢ μεγαλύτερη ἐπεξεργασία τοῦ ἡμερολογίου του τὰ γεγονότα τῆς δράσεώς του, εἶχε πάντοτε πλήρη ἐποπτεία καὶ ἔλεγχο τῶν γραφομένων. Καὶ αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανὸν ἡ αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία δὲν προχώρησε τὸ συνεχὴ λόγο μετὰ τὶς 14 Ἰουλίου 1919. Ἡ ὑγεία, πιθανῶς, ὅπως ἀναφέρεται στὶς προηγούμενες σελίδες, δὲν τοῦ ἐπέτρεπε πλήρως νὰ ἐλέγξει τὸ νέο κείμενο ποὺ θὰ ἔγραφε. Γι' αὐτὸ προτίμησε νὰ καταγράψει μὲ μικρὴ ἢ μεγαλύτερη ἐπεξεργασία τὰ ἡμερολογιακοῦ χαρακτήρα κείμενά του. Προσέθεσε ἀκόμα τὶς ἕξι σελίδες στὸ τέλος τῶν *Ἀναμνήσεων* (γιὰ τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴ Δύση μὲ πρόσκληση τοῦ Βενιζέλου). Οἱ σελίδες αὐτὲς μόνο κατ' ἐπιλογὴν ἀφηγοῦνται ὁρισμένες λεπτομέρειες καὶ ὁρισμένα γεγονότα, χωρὶς ὅμως νὰ καταγράφουν τὸ οὐσιαστικὸ καὶ σημαντικὸ γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ Πόντου, τὴ Συνδιάσκεψη τοῦ Σὰν Ρέμο, ὅπου τὸ ποντιακὸ ζήτημα εἶχε ναυαγήσει ὁριστικά.

1β) Τὸ χαρακτήρα τὸν αὐτοβιογραφικὸ στὸ κείμενο τοῦ Χρυσάνθου τὸν τονίζει ἰδίως στὶς περιόδους μετὰ τὸ 1914 ἡ παράθεση ἐπίσημων ἐγγράφων (ἐπιστολὲς ἐπίσημων προσώπων καὶ ἀπαντήσεις τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου). Μὲ αὐτὰ ὁ Χρύσανθος δικαιολογεῖ τὴ συμπεριφορά του καὶ τὴ δράση του. Ἔτσι παραθέτει στὸ ἑλληνικὸ κείμενο τὶς ἐπίσημες ἐπιστολὲς τοῦ Βεχὴπ Πασᾶ, ποὺ τὸν ἐξουσιοδοτοῦσαν νὰ διοικήσει αὐτός, ὁ μητροπ. Χρύσανθος, τὴν ἐπαρχία Τραπεζούντας, ὅπως καὶ ἐπιστολὲς Ρώσων ἐπισήμων καὶ προσφωνήσεις τῶν ἴδιων προσώπων γιὰ τὸ ἴδιο θέμα καὶ γιὰ ἄλλα συναφῆ πρὸς τὸν πόλεμο. Ὁ ἀναγνώστης διαβάζοντας τὰ δικαιολογητικὰ αὐτὰ ἔγγραφα πρέπει νὰ πεισθεῖ γιὰ τὴν ἀμερόληπτη πολιτικὴ διοίκηση τοῦ Χρυσάνθου καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα παρατίθενται ἐπίσημα κείμενα.

1γ) Πρέπει ὡς τελευταῖο σημεῖο τῶν παρατηρήσεών μας νὰ τονίσουμε

ὅτι ὁ εὐαίσθητος συναισθηματικὸς κόσμος τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου (βλ. τὴ μεγάλη καὶ ἀξιοπρεπὴ φιλία του μὲ τὴν Πηνελόπη Δέλτα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ γράμματά του στὴν *Ἀλληλογραφία Πηνελόπης Δέλτα*, σσ. 413-435, καὶ τὴ στενὴ φιλική του σχέση μὲ τὸν ποιητὴ Κ. Χατζόπουλο, *Νέα Ἑστία*, ὅ.π.), παρ' ὅλη τὴν αὐτοκυριαρχία του, ἀναδύεται κάθε τόσο στὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἔχει ἀφήσει.

2α) Καὶ τώρα ἂς προχωρήσουμε στὴν ἀξιολόγηση καὶ ἂς ἐξετάσουμε ποία καὶ πόση βοήθεια δίνουν οἱ σελίδες τοῦ ἀφηγήματος στὸν ἐρευνητὴ γιὰ νὰ σχεδιάσει τὸ βίο καὶ τὴ δράση τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Μᾶς δίνει στὶς *Ἀναμνήσεις* του μιὰ παράσταση τοῦ ἑαυτοῦ του πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην ποὺ μέχρι καὶ σήμερα ὅλοι σχεδὸν ἔχουμε γιὰ τὸ μητροπολίτη Χρύσανθο ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν:

Μᾶς παρουσιάζει τὸν λεπτοκαμωμένο καὶ συναισθηματικὸ νέο, τὸν σωματικὰ ὄχι τόσο εὔρωστο ἀλλὰ μὲ ἰσχυρὴ θέληση καὶ ἀποφασιστικότητα. Στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του στὴ Χάλκη, ὅπου κάθε χρόνο εἶχε παναριστεία, μόνος του ἔμαθε ἀρκετὰ καλὰ γαλλικὰ καὶ γερμανικά. Ὅταν ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴ Σχολὴ Χάλκης καὶ ἔφτασε στὴν Τραπεζούντα, ἔδειξε μὲ τὶς ἐνέργειές του, παρὰ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του (ἦταν 22-23 ἐτῶν), μιὰ τόλμη καὶ μιὰ εὐθυκρισία σπάνια γιὰ ἄτομο τέτοιας ἡλικίας. Ἀντιμετώπισε μιὰ πολιτικὴ διοίκηση τῶν Τούρκων ἐπικίνδυνη, ἐπίφοβη καὶ χωρὶς ἐνδοιασμούς. Μᾶς παρουσιάζει, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν εἰκόνα, ποὺ ὅλοι σχεδὸν εἴχαμε, τοῦ ὑπερσυντηρητικοῦ καὶ ἀντίπαλου κάθε προοδευτικῆς κινήσεως μέσα στὴν κοινωνία, στὴν Ἐκκλησία καὶ στὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, τὸ Χρύσανθο Φιλιππίδη, νεαρὸ νὰ φοιτᾶ στὰ πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας καὶ Ἐλβετίας· νὰ ἀποδέχεται ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς προοδευτικὲς ἰδέες (γιὰ τὸ δημοτικισμό, γιὰ τὴν ποίηση, γιὰ τὴ λογοτεχνία, γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα)· νὰ εἶναι ὑπέρμαχος τῆς μεταρρυθμίσεως στὴν Ἐκκλησία (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 248-249, 252)· νὰ πιστεύει στὴν πάλη τῶν ἐθνῶν γιὰ κάθε μορφῆς ἐλευθερία. Περισσότερο ἀποφασιστικὸς καὶ τολμηρὸς ὑπῆρξε στὶς μετέπειτα περιόδους τῆς ζωῆς του καὶ ὅταν ἔγραφε τὰ ἄρθρα στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* καὶ ὅταν ἀντιμετώπιζε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ τετράχρονου πολέμου στὴν Τραπεζούντα Τούρκους καὶ Ρώσους καὶ ὅταν συναντοῦσε ἀνώτατες προσωπικότητες τοῦ πολιτικοῦ κόσμου τῆς Entente (Συνεννοήσεως) καὶ τῶν ΗΠΑ. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ τονίσουμε τὴν ἄμεμπτη στάση τοῦ Χρυσάνθου ἀπέναντι στὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Ἦταν σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς συνεργασίας τους τελείως νομιμόφρων, καίτοι ὁ ἴδιος —πράγμα ποὺ ἦταν γνωστὸ καὶ στὸ Βενιζέλο— συμπορευόταν μὲ τὶς ἰδέες καὶ τὰ ἰδανικὰ τοῦ Ἴωνα Δραγούμη (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 285-286). Καὶ ὁ Βενιζέλος, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ποὺ ἦρθαν σὲ ἐπαφὴ στὸ Παρίσι καὶ συνεργάστηκαν, τοῦ ἔδειξε πλήρη ἐμπιστοσύνη καὶ τὸν θαύμαζε γιὰ τὶς τεράστιες γνώσεις του καὶ τὴν εὐθυκρισία του (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 192, 211). Ὅταν οἱ ποντιακὲς ὀργανώσεις κατηγοροῦσαν τὸ Χρύσανθο γιὰ τοὺς χειρι-

σμούς του στὸ ποντιακὸ ζήτημα, ὁ Βενιζέλος δὲν ἔπαυε νὰ τοὺς λέει ὅτι ὁ μοναδικός τους ἐκπρόσωπος γι' αὐτὸν ἦταν ὁ μητροπ. Τραπεζοῦντος (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σὲ πολλὲς σελίδες γίνεται ἀναφορὰ στὸ θέμα αὐτό, ἰδίως ὅμως στὴ σ. 265, ὅπου ὁ Βενιζέλος διακηρύσσει ὅτι ὁ Χρύσανθος εἶναι «ὁ ἀρχηγὸς καὶ ἡ διευθύνουσα κεφαλὴ τῶν Ποντίων»).

2β) Βέβαια οἱ *Ἀναμνήσεις* δίνουν περισσότερο τὶς ἐξωτερικὲς κινήσεις καὶ ἐνέργειές του καὶ ἀπὸ αὐτὲς μόνον ἐκεῖνες ποὺ προωθοῦσαν κάθε φορὰ τὸ σκοπὸ τῆς δράσεώς του. Ὅμως μὲ αὐτὲς ὁ ἀναγνώστης κερδίζει μιὰ πρώτη παράσταση τῶν γεγονότων πού, ἂν καὶ ὑποκειμενικὴ καὶ προσωπική, δὲν ἀντιτίθεται διαμετρικὰ στὴν ἀλήθεια. Βέβαια χρωματίζονται ἀπὸ τὸν κόσμο καὶ τὶς ἰδέες τοῦ συγγραφέα. Ὁρισμένες σελίδες τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ ἀφηγήματος μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἄμεσες, μοναδικὲς καὶ πολύτιμες, μαρτυρίες γιὰ τὰ γεγονότα:

— Ἡ προτεινόμενη ἀπὸ ἐπίσημους Ρώσους εἰρήνη πρὸς τὴν Τουρκία. Ἡ πρόταση αὐτὴ γίνεται μὲ ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν πρὸς τὸ Χρύσανθο καὶ μὲ ἐπιστολὴ τοῦ Χρυσάνθου πρὸς τὸν Τοῦρκο στρατηγὸ διοικητὴ τῆς περιφέρειας τοῦ Πόντου-Καυκάσου (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 133-141).

— Οἱ συναντήσεις καὶ συνεντεύξεις, ποὺ ὁ Χρύσανθος εἶχε μὲ ἐπίσημα τῆς Συνδιασκέψεως τῆς Εἰρήνης ἀνώτατα πρόσωπα, μὲ θέμα τὴ δικαίωση τῶν ἑλληνικῶν αἰτημάτων καὶ μάλιστα τοῦ ἑλληνικοῦ Πόντου (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 193-226). Εἶναι καὶ οἱ σελίδες αὐτὲς μιὰ ἐπιπλέον μαρτυρία τῆς ἀλλοπρόσαλλης πολιτικῆς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἀπέναντι στὴ σύμμαχο καὶ νικήτρια τότε Ἑλλάδα. Ἡ συμπεριφορὰ αὐτή, ὅταν ἀποδείχθηκε (πολὺ γρήγορα, μέσα σὲ λίγους μῆνες τοῦ 1919) πόσο ὑποκριτικὴ καὶ πόσο ἄδικη ἦταν γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ καὶ γιὰ τὶς διεκδικήσεις του, ὤθησε τὸ Χρύσανθο νὰ γράψει τὶς τελευταῖες σελίδες (777-782) στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», ποὺ φανέρωναν τὴν πικρὴ ἀπογοήτευσή του, διότι τόσο πολὺ ἐπίστεψε στὶς δηλώσεις καὶ στὶς διαβεβαιώσεις τῶν ἰσχυρῶν καὶ τόσο πολὺ σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα αὐτὲς ἀποδείχθηκαν ὑποκριτικὲς καὶ ἀναληθεῖς.

— Πηγὴ ἀκόμη ἱστορίας καὶ ἴσως μοναδικὴ εἶναι καὶ οἱ σελίδες, ὅπου περιγράφεται ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Χρυσάνθου στὴν Ἀγγλία καὶ οἱ συζητήσεις του μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν. Οἱ σελίδες αὐτὲς τῶν *Ἀναμνήσεων* καὶ ἡ ἔκθεση τοῦ Χρυσάνθου γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο εἶναι κυρίαρχα στοιχεῖα στὶς συζητήσεις ποὺ θὰ ἔχουν οἱ δυὸ Ἐκκλησίες καὶ μεταγενέστερα (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 211-226, 284-285).

— Τέλος ὄχι λίγες φορὲς οἱ *Ἀναμνήσεις* τοῦ Χρυσάνθου μᾶς πληροφοροῦν γιὰ ἄγνωστες σχεδὸν λεπτομέρειες ἢ ἐπιβεβαιώνουν γνωστὲς σὲ μᾶς ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση προσώπων ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς εἶναι ἀρκετὰ γνωστά: Ἔτσι γιὰ τὸ μητροπολίτη Δράμας καὶ μετέπειτα Σμύρνης Χρυσόστομο, ὅταν ἦταν μέγας πρωτοσύγκελλος στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 30, 31) ἢ ὅταν ἦταν μητροπολίτης Δράμας (*Ἀναμνήσεις*, σσ.

38 καὶ 49-51), ὅταν κατασχέθηκε ἡ ἀλληλογραφία καὶ ὅλο τὸ ἀρχεῖο του ἀπὸ τοὺς Τούρκους· γιὰ τὸν Κ. Χατζόπουλο, τὸν ποιητή, γιὰ τὴ φιλία του μὲ τὸ Χρύσανθο (βλ. *Νέα Ἑστία*, ὅ.π.)· γιὰ τὸν πατριάρχη Ἰωακεὶμ Γ΄ γιὰ τὶς ἰδέες του, τὰ ὄνειρά του καὶ τὸν τρόπο διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας (*Ἀναμνήσεις* σὲ πολλὲς σελίδες καὶ ἰδίως στὶς σσ. 50-77).

3. Βέβαια ὁ Χρύσανθος ἔδωσε μὲ τὶς σελίδες ποὺ ἔγραψε τὴ δική του ἄποψη, πολλὲς φορὲς ἐπικριτική, ὅταν παρατηροῦσε φαινόμενα ποὺ δὲν τὰ ἔκρινε ἄξια τῆς πατρίδας του, τῆς Ἑλλάδας, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ἀκόμα τόλμησε μέσα στὶς *Ἀναμνήσεις* του νὰ καταγράψει ἐνέργειες καὶ χαρακτηρισμοὺς προσώπων ποὺ ἡ συμπεριφορά τους στάθηκε πολλὲς φορὲς ἀμφιλεγόμενη, π.χ. τοῦ Μελέτιου Μεταξάκη (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 81-83, 248-249), ἢ καὶ ἐπικριτέα ὅπως τοῦ Δ. Καθενιώτη (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 279, 283). Ἀλλὰ γενικά, παρὰ τὴν πειθαρχημένη εἰλικρίνειά του, ὁ Χρύσανθος διεῖδε στοὺς ἀνθρώπους ποὺ συνάντησε πολλὲς φορὲς τὸν ἀληθινό τους χαρακτήρα. Και γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι μιὰ σαφὴς καὶ εἰλικρινὴς μαρτυρία καὶ πηγὴ —ἔστω καὶ ὑποκειμενικὴ— ἱστορίας γιὰ τὸν ἴδιο, τὴ δράση του καὶ τὴν ἐποχή του.